

ՆՈՒԲԱՐ ՉԱԼՄՅԱՆ

**Լիբանանի հայ համայնք
երկրի սոցիալ-սնտեսական և
ֆաղափական կյանքում**

Nubar D. CHALEMIAN

*The Armenian community
in Lebanon in social-economic and
political life of the country*

(in seventies)

YEREVAN 2002

9(47.925)
9-15

Նվիրում եմ
հորս անուսի հիշատակին

ՆՈՒԲԱՐ ՏՈՂԱՏԻ ՉԱԼԸՄՅԱՆ

**Լիբանանի հայ համայնքը
երկրի սոցիալ-տնտեսական
և քաղաքական կյանքում**

(1970-ական թթ.)

3958

Մերոյ Հմտութեան ԾԾ Գրեկե
Չիքուեզաթ իստիթուտի ինստիտուտի
Գրադարանի: Ինքնաթիւ:
2. արտահան

Իմ խորին երախտագիտությունն եմ հայտնում
Սամվել Վանցիկի Դարբինյանին
գրքույկի հրատարակմանը նյութական աջակցություն
ցացաբերելու համար:

06.03.06.

ԵՐԵՎԱՆ 2002

ՀՏԴ 941 (479.25)

ԳՄԴ 63.3 (23)

2 151

Չալըմյան Նուբար

2 151 Լիբանանի հայ համայնքը երկրի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական կյանքում (1970-ական թթ.): Ուսումնասիրություն - Եր.: Մշակույթի հայկական ֆոնդ, 2002, 100 էջ:

Գիրքն առնչվում է լիբանանահայ համայնքի պատմությանը, մշակույթին, տնտեսությանը, կրթական հարցերին, մշակութային ու բարեսիրական հաստատությունների գործունեությանը՝ կազմավորման շրջանից յոթանասունական թվականները ներառյալ: Աշխատության մեջ օգտագործված փաստագրական հարուստ նյութի հիման վրա հեղինակը լուսաբանում է Լիբանանի հայ համայնքի ազգային կյանքի զարգացման կարևոր խնդիրները և նկարագրում դեպքերի ընթացքը:

ԳՄԴ 63.3 (23)

2 0503020913 2002
768 (01) 2002

ISBN 99930 - 815 - 5 - 8

Մշակույթի Հայկական Ֆոնդ

© Ն. ՉԱԼԸՄՅԱՆ 2002թ.

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Մեծ եղեռնի Հետևանքով Հայ ժողովրդի արևմտահայ հատվածի տարրեր բեկորներ ապաստան գտան Մերձավոր Արևելքի արաբական մի շարք երկրներում, մասնավորապես՝ Լիբանանում, Սիրիայում, Իրաքում, Եգիպտոսում և Հորդանանում: Արաբ ժողովուրդը բարեկամաբար ընդունեց իրենց Հայրական Հողերից բռնի կերպով քշված Հայերին, և պատահական չէ, որ վերջիններս վերոհիշյալ երկրներն ընդունեցին որպես հարազատ միջավայր և իրենց երկրորդ Հայրենիք:

Աշխարհով մեկ ցրված Հայության մեջ նշանակալի դեր է ունեցել և այժմ էլ ունի սփյուռքի լիբանանյան հատվածը, որն իր հարածուն կենսունակությամբ, կազմակերպվածությամբ իր գոյության շուրջ ութսուն տարիների ընթացքում շոշափելի կնիք է դրել Լիբանանի տնտեսական, քաղաքական, մշակութային, գիտության և արվեստի զարգացման վրա, ինչպես նաև նպաստել է տարրեր երկրների Հայկական Համայնքների գոյատևման ղեկավարին աշխատանքներին ու օժանդակել նրանց առաջընթացին:

Լիբանանում ապաստանած Հայության զարգացման գործընթացը և նրա Հնարավորությունները կախված են եղել Լիբանանի ինչպես քաղաքական, այնպես էլ տնտեսական պայմաններից: Հենց այդ կարևոր պայմաններից ելնելով է, որ լիբանանահայությունը տարիների ընթացքում, աստիճանաբար կարողացավ ձեռք բերել սեփական դիմագիծ, ունեցավ զարգացման ու գործունեության ուրույն սահմաններ և 1970-ական թթ. սկզբներին արդեն կենտրոնական տեղ զբաղեցրեց Համայն սփյուռքի մեջ:

Լիբանանում հաստատված Հայությունը սկզբից ևեթ ընդունել է ազգային մեկուսացված կյանքից հրաժարվելու, Լիբանանի ժողովուրդը կազմող կրոնական տարրեր Համայնքների ու էթնիկ խմբերի Հետ փոխադարձ հասկացություն գալու, նրանց Հետ բարեկամություն հաստատելու և Համագործակցելու քաղաքականություն: Այսպիսի քաղաքականության ընդունումը իրատեսական ու ճիշտ քայլ էր, որովհետև լիբանանահայ կյանքի զարգացումը և ընդ անրապես Հայ տարրի գոյա-

տևումն ու նրա գործունեության հեռանկարները երկրում պիտի երաշխավորվեին և ապահովվեին վերը թվարկած գործոններով:

Լիբանանի քաղաքական հայ գործիչները, ելնելով երկրում առկա պայմաններից, ընտրեցին քաղաքական մի ուղեգիծ, որի հիմքում ընկած էր հայերի ու տեղաբնակ արաբ ժողովրդի միասնությունը ապահովելու խնդիրը, այն է՝ հայությունը մասնակից դարձնել բոլոր այն շարժումներն, որոնք ուղղված են հասարակության ընդհանուր շահերի պաշտպանությունը: Միմիայն արաբ ժողովրդին նեցուկ կանգնելու, նրա հետ գործակցելու և պայքարելու շնորհիվ պիտի ամրապնդվեր նրանց բարեկամությունը, որը, ինչպես հետագա տարիները վկայեցին, հանդիսացավ հայության ազգային ապահովության երաշխիքը և նրա քաղաքական, տնտեսական ու մշակութային կյանքի զարգացման գրավականը:

Հետևելով ընտրված քաղաքական ուղուն, լիբանանահայությունը տեղաբնակ արաբ ժողովրդի հետ միասին երկարամյա համառ պայքարով ձեռք բերեց ժողովրդավարական որոշակի ազատություններ, որոնց հիման վրա զարկ տվեց մշակույթի զարգացմանը, արձանագրեց զգալի առաջադիմություն տնտեսական կյանքում, մի երևույթ, որը, փաստորեն, չունեի իր նմանակը արաբական հարևան երկրներում, ուր ապաստան էին գտել բազմահազար հայեր: Պրա պատճառներին անդրադարձել ու ճիշտ գնահատական է տվել Լիբանանի հայ հայտնի գործիչ Հարություն Մաղեյանը, նշելով, որ «հայ և արաբ միասնական պայքարով միայն ձեռք ձգված դեմոկրատական որոշ ազատություններն են չնորհիվ է, որ լիբանանահայ ժողովրդային զանգվածները արաբին հետ միասին ստացած են ավելի նպաստավոր պայմաններ՝ առաջադրելու իրենց քաղաքական, տնտեսական և ընկերային խնդիրները և պահանջելու անոնց իրագործումը և վերջապես պաշտպանելու իրենց շահերը»:

Լիբանանի հայերը ութսուն տարիների ընթացքում ամրապնդեցին իրենց բարեկամությունը տեղի արաբ ժողովրդի հետ և այսօր էլ գորավիզ են կանգնում Լիբանանի և Հայաստանի Հանրապետության միջև ստեղծված բազմարևույթ կապերի զարգացմանը:

Լիբանանահայերը տասնամյակների ընթացքում շոշափելի հաջողությունների հասան ոչ միայն իրենց, այլև լիբանանյան արաբ ժողովրդի մշակույթի զարգացման ասպարեզում: Նրանք նպաստեցին ու ներկայումս էլ շարունակում են անգնահատելի օգուտ մատուցել նաև երկրի տնտեսության, առևտրի ու կյանքի բոլոր ոլորտների առաջընթացին:

Լիբանանում հայ համայնքի զարգացման վերընթաց ուղին շարունակվեց մինչև 1975 թ., երբ այս խաղաղ երկրում անդորրությունը փոխարինելու եկավ քաղաքացիական եղբայրասպան պատերազմը, որը բացասական ազդեցություն գործեց լիբանանահայության ձեռք բերած նվաճումների վրա:

Քաղաքացիական պատերազմի պատճառով Լիբանանում առաջացած տագնապը բազմաթիվ դժվարություններ ստեղծեց հայ համայնքի խաղաղ ու ապահով կյանքի համար: Այն հարցականի տակ դրեց և աննախադեպ փորձության ենթարկեց լիբանանահայ ազգային կյանքի կառույցը իր կրթական, մշակութային և տնտեսական բոլոր բաղկացուցիչ միավորներով:

Պատերազմի ժամանակ հայկական քաղաքական բոլոր հոսանքների կողմից մշակվեց ու որդեգրվեց դրական չեզոքության քաղաքականությունը: Այդ քաղաքականությունը ոչ միայն բխում էր լիբանանահայության շահերից, այլև, արտահայտելով այդ շահերը՝ հակադրվեց Լիբանանը բաժան-բաժան անելու բոլոր ծրագրերին և պաշտպանեց միասնական, անկախ ու ժողովրդավարական Լիբանանը:

Անվիճելի իրողություն է, որ հայ համայնքը Լիբանանում ստեղծված ճգնաժամի շրջանից ի վեր առավելագույն ճիշդ գործադրեց և ձգտեց միշտ ապրել ազգային կյանքով, քաղաքական դժնդակ պայմաններում նույնիսկ ներդրեց իր բոլոր հնարավոր միջոցները, որպեսզի ազգային կենտրոնները կարողանային շարունակել իրենց գործունեությունը, համախմբել հայությանն իրենց շուրջը և ավելի սերտացնել լիբանանահայության կապերը մայր Հայրենիքի հետ:

Հակառակ, որ Լիբանանը ավելի քան տասնհինգ տարի գտնվեց քաղաքացիական պատերազմի թռչուրհոսի մեջ, այնուամենայնիվ, հայությունը կարողացավ մեծ աշխատանք տանել իր կրթական օջախները պահպանելու գործում, ապահովել իր թերթերի հրատարակությունները, կազմակերպությունների և բազմապիսի միությունների գործունեությունը: Բավական է հիշել, որ համայնքում կազմակերպվել են հարյուրավոր բազմապիսի միջոցառումներ՝ զրական երեկոներ, հրատապ հարցերին նվիրված շահեկան դասախոսություններ, հավաքույթներ, հորելյանական հանդիսություններ և այլն:

Այսօր, երբ հետադարձ հայացք ենք նետում անցյալին ու ականատես լինում ներկա դրությունը, կարող ենք առանց վարանելու ասել, որ լիբանանահայ միշտ բաժնակից է եղել լիբանանյան կյանքին: Նա բոլոր համայնքների նման հավասար իրավունքներ է վայելում և մնում է այդ

երկրի հարազատ քաղաքացին, նրա օրինական համայնքներից մեկի ներկայացուցիչը, որը պատրաստ է նույնիսկ երկրի ներքին ճգնաժամի պայմաններում իր անկեղծ ու հայրենասիրական կեցվածքով նպաստել երկրի ծաղկմանն ու վերելքին:

Նկատի ունենալով ի սփյուռս աշխարհի ցրված հայության կարևորագույն բեկորներից մեկը լինելու հանգամանքը, մեր առջև խնդիր ենք դրել ուսումնասիրել Լիբանանի հայկական համայնքը երկրի ընկերա-լին-տնտեսական և քաղաքական կյանքում 1970-ական թվականներին, որին և նվիրված է սույն աշխատությունը:

Այս հարցն ունի այժմեական գիտաքաղաքական կարևոր նշանակություն: Նախ, որ հիշյալ ժամանակահատվածում երկրում տեղի են ունեցել քաղաքական այնպիսի իրադարձություններ, որոնք խանգարեցին հայ համայնքի զարգացմանը և բացասական ազդեցություն գործեցին նրա՝ երկար տարիների ընթացքում ձեռք բերած նվաճումների վրա: Մյուս կողմից, երկրի քաղաքական ընդհանուր վիճակի լուսաբանումը հնարավորություն կտա ճիշտ պատկերացում կազմել Լիբանանում առաջացած տագնապի և մասնավորապես հայ համայնքի խաղաղ կյանքի համար ստեղծված բազմաթիվ դժվարությունների ու խոչընդոտների մասին:

Աշխատության նպատակն է փաստական նյութերի վերլուծման հիման վրա լուսաբանել Լիբանանի հայ համայնքի ընկերային-տնտեսական վիճակը քաղաքացիական պատերազմի նախօրյակին և դրանից հետո ընկած ժամանակաշրջանում: Այս հարցը Լիբանանի հայ համայնքի նորագույն շրջանի պատմությունը անդրադարձած ուսումնասիրողների տեսադաշտից գրեթե դուրս է մնացել: Աշխատության մեջ որպես կենտրոնական հարցեր են դիտվում քաղաքացիական պատերազմի առաջացման պատճառները, լիբանանահայության որդեգրած դրական չեզոքություն պահպանելու քաղաքականության լուսաբանումը, այդ քաղաքականության հիմնական նպատակների բացահայտումը, անդրադարձը Լիբանանի ընդհանուր քաղաքական իրադրությունը և հայկական քաղաքական հոսանքների ու կազմակերպությունների վերաբերմունքը պատերազմի նկատմամբ:

Աշխատության մեջ զգալի ուշադրություն է դարձված 1978 թ. սեպտեմբերին Բեյրութի հայկական թաղամասերի ու շրջանների վրա Լիբանանի աջակողմյան ուժերի հարձակումների ու հայերի ինքնապաշտպանության հարցերին: Եվ, վերջապես, կարևոր հարցերից մեկը, որը գտնվել է մեր ուշադրության կենտրոնում, վերաբերում է քաղաքա-

ցիական պատերազմի ու հայ համայնքի նկատմամբ Ռորհրդային Միությունն ունեցած դիրքորոշմանը և լիբանանահայության ու մայր Հայրենիքի կապերի սերտացման անհրաժեշտության խնդիրներին:

Լիբանանի հայկական համայնքի մեր կողմից վերցված ժամանակահատվածի պատմությունը հատուկ ուսումնասիրության առարկա չի դարձել, և սփյուռքագիտության մեջ գիտական շրջանառությունում այդ մասին առանձին աշխատություններ տակավին չկան: Սակայն հարկ է նշել, որ որոշ հեղինակներ իրենց մենագրություններում և հատկապես հոդվածներում անդրադարձել են Լիբանանի հայ համայնքի պատմության առանձին ասպեկտներին: Նրանք, մշակելով իրենց հետաքրքրող բազմաթիվ հիմնախնդիրներ և պատասխան տալով շատ հարցերի, նպատակ չեն ունեցել մանրամասնորեն ներկայացնել և լուսաբանել Լիբանանի հայկական համայնքի պատմությունը: Այդ հեղինակները անդրադարձել են համայնքի կյանքի զուտ այն կողմերին, որոնք անմիջականորեն կապված են եղել իրենց առջև դրված խնդրի հետազոտման հետ:

Սույն աշխատության տարրեր հատվածների լուսաբանման համար օգտակար են եղել արևելագետներ Ն. Հովհաննիսյանի (1), Լ. Վոլնովի (2,3), Օ. Գորբատովի ու Ջերկասկու (4), Պ. Սարաջյանի (5), Լ. Մեղվեդկոյի (6), Հ. Թոփուզյանի (7), Կ. Դալլաբյանի (8) մենագրությունները:

Հիշատակության արժանի է Ն. Հովհաննիսյանի «Լիբանանյան ճգնաժամը և Լիբանանի հայ համայնքի դիրքորոշումը» գրքույկը, ուր հեղինակը գիտական բժախնդրությամբ լուսաբանում է Լիբանանում սանձազերծված քաղաքացիական պատերազմի պատճառները և ընույթը: Ցույց է տրվում հայ համայնքի դերը և նշանակությունը Լիբանանի հասարակական-քաղաքական և տնտեսական կյանքում:

Հետաքրքիր են նաև Լ. Վոլնովի ուսումնասիրությունները՝ կապված լիբանանյան հակամարտության առաջացման հարցում Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների ու Իսրայելի խաղաղացած դերի բացահայտման հետ, քաղաքացիական պատերազմի ընթացքի նկարագրումը և այլն:

Սփյուռքահայ պատմաբաններն ու հասարակական գործիչները իրենց հերթին ևս նշանակալի ավանդ են ներդրել լիբանանահայ համայնքի պատմության նորագույն շրջանի ուսումնասիրման ասպարեզում: Նրանց աշխատություններում և հոդվածներում պարունակվում է փաստական հարուստ նյութ: Այդ ուսումնասիրություններից որպես օրինակ հիշատակման արժանի է Ս. Վարժապետյանի «Հայերը Լիբանանի մեջ» (9) ընդհանուր խորագրով չորս հատորից բաղկացած աշխատությունը: Հեղինակի երկարամյա աշխատանքը առնչվում է լիբա-

նանահայ համայնքի պատմությանը, մշակույթին, տնտեսությանը, կրթական հարցերին, մշակութային ու բարեսիրական հաստատությունների գործունեությանը՝ կազմավորման չըջանից մինչև յոթանասունական թվականները: Չնայած աշխատությունն ունի նկարագրական բնույթ, սակայն այն պարունակում է հարուստ փաստագրական տվյալներ ու ժամանակագրական տեղեկություններ:

Մեր աշխատությունը չարագրելիս օգտվել ենք Լիբանանի Հայտնի գործիչ Հ. Մաղեյանի «Հայության ազգային և զաղափարական հարցերու մասին» (10) ուսումնասիրության մեջ առաջ քաշված մի շարք տեսական մոտեցումներից: Հեղինակը նրանում բարձրացրել է մի շարք հարցեր, օրինակ, լիբանանահայության և տեղի արաբ ժողովրդի միասնական պայքարի անհրաժեշտությունը, հայ համայնքը և լիբանանյան պայմանների բնորոշ առաձևահատկությունը և այլն: Այնտեղ նա գտնում է, որ հայ և արաբ ժողովուրդների միասնական պայքարի քաղաքականությունը եղել է մեծապես բարեբար թե՛ հայի և թե՛ արաբի համար: Հեղինակը պայքարի միասնական քաղաքականությամբ է պայմանավորում արաբ ժողովրդի մեջ ստեղծված վստահությունը հայության հանդեպ, ինչպես նաև Լիբանանում հայերի տնտեսական, քաղաքական ու ընկերային որոշ ազատությունների առկայությունը:

Վերջին տարիներին Լիբանանի նորագույն պատմության և հայ համայնքի ուսումնասիրությամբ հանդես են եկել նաև արաբ պատմաբանները: Այս երևույթը մեզ՝ հայերիս համար ուրախալի է, քանի որ արաբ ընթերցողը հնարավորություն է ունենում մոտիկից ծանոթանալու հայ ժողովրդի պատմությանը, նրա անցած ուղուն և ճիշտ ըմբռնելու արաբական երկրներում նրա գոյության իրական պատճառները:

Հրատարակված գործերից հիշատակության արժանի է Սալեհ Չահր էլ Դինի «Հայերը-ժողովուրդ և հիմնահարց» (11) աշխատությունը, որը լույս է տեսել Բեյրութում 1988 թ.: Ուսումնասիրությունը արժեքավոր է նրանով, որ հեղինակը խոր վերլուծության է ենթարկում ու համակողմանիորեն քննում օսմանյան կայսրության չըջանում հայ ժողովրդի վիճակը, արժարժում հայկական ցեղասպանության և հայ ժողովրդի ի սփյուռ աշխարհի ցրված լինելու պատճառները: Նա առանձին գլուխ է հատկացրել լիբանանահայ համայնքին ու փաստական նյութերի հիման վրա մանրամասնորեն լուսաբանում է Լիբանանում հայ համայնքի ձևաբարձր հաջողությունների պատճառները, նրա դերը երկրի տնտեսության, արդյունաբերության, առևտրի և ազատ գործունեության ասպարեզներում: Հեղինակը առանձին ուշադրություն է դարձ-

նում Լիբանանի քաղաքացիական պատերազմի ժամանակ հայ համայնքի որդեգրած դրական չեզոքության քաղականությունը և բարձր գնահատում հայերի նման դիրքորոշումը: Նա պատասխանում է այն հարցին, թե ինչու հայերը որոշեցին չմասնակցել եղբայրասպան պատերազմին և որոնք էին հակամարտության մասնակից բոլոր քաղաքական ուժերի նպատակները հայերին այդ պատերազմի մեջ ներագրավելու հարցում: Դրվատանքի խոսքեր ուղղելով հայ համայնքին, հեղինակը մյուս կողմից դատապարտում է լիբանանյան աջերին իրենց սանձադեբժած հակահայկական գործողությունների համար, որոնք, ինչպես հայտնի է, ողբերգական հետևանքներ ունեցան 1978 և 1979 թվականներին: Սալեհ Չահր էլ Դինը իր աշխատության մեջ իրավացիորեն նշում է, որ Լիբանանի հայ համայնքը ձգտել է միշտ ապրել համերաշխորեն և հավասարապես համագործակցել բոլոր համայնքների հետ և հանդես գալիս Լիբանանի միասնականության, ինքնուրույնության և նրա տարածքային ամբողջականության պաշտպանությամբ:

Արաբական արևելքի ազգային փոքրամասնությունների և, մասնավորապես, այդ երկրների քաղաքական կյանքում քրիստոնյա համայնքների ունեցած դերի և մասնակցության հարցերին անդրադարձել են արևմուտքի պատմաբաններն ու սոցիոլոգները: Սակայն նրանց աշխատություններում շատ հարցեր դուրս են մնացել իրենց ուսումնասիրման տեսադաշտից և որոշ հարցեր էլ մակերեսային վերլուծության հետևանքով, փաստորեն, վեճերի տեղիք են տալիս:

Այդ տեսակետից կարելի է նշել Ռ. Բեստի (12) աշխատությունը և Ռ. Մակ-Լորինի (13) կողմից հրատարակված ժողովածուն:

Մերձավորարևելյան հիմնահարցերի մասնագետ Ռ. Բեստի «Քրիստոնյաները Արաբական արևելքում-քաղաքական ուսումնասիրություն» աշխատությունը հրատարակվել է Լոնդոնում:

Իր աշխատության հատվածներից մեկը հեղինակը նվիրել է Սիրիայի և Լիբանանի քաղաքական կյանքում հայերի մասնակցության, նրանց տնտեսական գործունեության, համայնքի կյանքում եկեղեցու խաղաղացած դերի և այլ հարցերի պարզաբանմանը, սակայն այնտեղ բացակայում է բավարար լուսաբանումը: Հեղինակը, խոսելով հայության կենտրոնացման, զարգացման ու բարգավաճման մասին, պարզապես չի խորացրել պատճառների մեջ և այդ ամենը, ըստ նրա, կարծես կապվում է երկրի մեծամասամբ քրիստոնյա ազգաբնակչությանից կազմված լինելու և, մասնավորապես, մարոնի համայնքի գերիշխանության հանգամանքների հետ:

Իսկապես Լիբանանում քրիստոնյա տարրի ունեցած գերակշռության պարագան ևս դարձավ օժանդակող գործոն, որպեսզի Հայությունը արագորեն հասներ ինքնահաստատման: Բայց դա բնավ չէր կարող վճռական լինել: Եվ սխալ կլիներ Հայության առաջադիմությունն ու ծաղկումը Լիբանանում պայմանավորել միմիայն քրիստոնյա տարրի առկայությամբ կամ ժամանակին նրա ունեցած գերակշռությամբ: Լիբանանում Հայ Համայնքի զարգացումը՝ քրիստոնյա, մահմեդական և այլ Համայնքների կողմից Հայության ներկայությունը ճիշտ ըմբռնելու արդյունք էր, որի շնորհիվ Հայությունը ընկերային-տնտեսական և մշակույթի զարգացման ասպարեզներում կարճ ժամանակում արձանագրեց լուրջ առաջադիմություն:

Մեր աշխատության շարադրման համար հիմնական խարխիս են հանդիսացել սկզբնաղբյուրները:

Մեր կողմից զգալի նյութեր են վերցված Լիբանանում լույս տեսնող հայկական քաղաքական հոսանքներին պատկանող մամուլի նյութերից: Հատկապես հետաքրքիր փաստական նյութեր քաղել ենք «Ազդակ» (14), «Կանչ» (15), «Արարատ» (16), «Զարթոնք» (17), «Կանչ» (18) (հետագայում վերանվանված «Ազգային մշակույթի» օրաթերթերից, ինչպես նաև «Ազդակ շաբաթօրյակի» (19) և «Հասկ» (20) հայագիտական տարեգրքի մեջ Լիբանանի Հայ Համայնքի մասին տպագրված բազմապիսի հոդվածներից, որոնք նշանակալի չափով օգնել են ուսումնասիրության մեջ առաջ քաշված հարցերի մշակմանը:

Հարկ է նշել, որ Լիբանանահայ մամուլի էջերում գետեղված են ոչ միայն Հայ Համայնքի ներքին մտահոգություններն արտահայտող գիտական-քննադատական հոդվածներ ու մեկնաբանություններ, այլև այնտեղ շոշափվում է երկրի ներքաղաքական իրադրությունը, հրապարակվում են նաև պետական ու քաղաքական Հայտնի գործիչների ելույթներ ու Հայտարարություններ, բազմապիսի այլ փաստական նյութեր ու տվյալներ, որոնք անմիջականորեն առնչվում են մեր ուսումնասիրությանը:

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

Լիբանանի հայաբնակ կենտրոնները և հայ համայնքի թվաքանակը

Մեծ եղեռնից հետո, ինչպես Մերձավոր Արևելքի արաբական երկրներում, Լիբանանում ևս ապաստան գտան թուրք փախչողներից հրաշքով փրկված բազմահազար Հայեր:

1922 թ. հանդիսացավ նոր շրջան Լիբանանի Հայ Համայնքի ստվարացման համար: Հայտնի է, որ այս թվականին Ֆրանսիան զիջեց Թուրքիային Կիլիկիան: Ֆրանսիական իշխանությունների այդ քայլը պատճառ դարձավ, որ մեծ թվով Հայ գաղթականներ իրենց ֆիզիկական գոյությունը թուրքական հավանական վտանգից պահպանելու համար հարկադրված լինեն հեռանալ Կիլիկիայից ու հանգրվան գտնել Լիբանանում:

1920-ական թթ. Լիբանանում Հայերի ընդհանուր թիվը կազմել է մոտավորապես 42.641 (1), նրանք տեղաբաշխված են եղել ինչպես մայրաքաղաք Բեյրութում, այնպես էլ Տրիպոլի, Սայդա, Սուր, Չահլե, Անթիլիաս և Լեռնային Լիբանանի շրջաններում:

Հայ գաղթականների նոր ալիք դեպի Լիբանան սկսվեց երկրորդ աշխարհամարտի նախօրեին: 1939 թ. ֆրանսիացիները կրկին գործարքի մեջ մտնելով Թուրքիայի հետ և պատերազմի սկսման նախանշաններն զգալով, փորձեցին սիրաշահել նրան, զիջելով Սիրիայի տարածքի մեջ գտնվող Ալեքսանդրետի սանջակը:

Ալեքսանդրետի սանջակը կամ, ինչպես ընդունված է անվանել, Իսկենդերունը, եղել է Սիրիայի Հայահոծ շրջաններից մեկը: Սանջակից Հայերը, որոնք հիմնականում մուսալեոցիներ են, կազմել են մոտավորապես 18.000 մարդ: Տարածքը Թուրքիային կցվելուց հետո անմիջապես դատարկվեց Հայ ազգաբնակչությունից, և գաղթական Հայերը եկան բնակություն հաստատելու Լիբանանում: Հայության գաղթը դեպի Լիբանան զգալի փոփոխություն առաջացրեց Հայ Համայնքի տեղաբաշխման մեջ:

Կենտրոնանալով երկրի տարրեր քաղաքներում, մասնավորապես մայրաքաղաք Բեյրութում ու նրա արվարձաններում, Հայությունը սկսեց հարմարվել նոր պայմաններին ու տեղի սովորություններին: Տարիների ընթացքում աստիճանաբար կազմակերպվում էր Համայնքային կյանքը, որը սկսեց նշանակալի տեղ գրավել ու կարևոր դեր խաղալ Լիբանանի կյանքում:

Մինչև 1970-ական թթ. կեսերը, այսինքն, նախքան քաղաքացիական պատերազմի սկսվելը, նկատելիորեն աճում էր լիբանանահայության թիվը ոչ միայն բնական աճի, այլև հարևան արաբական երկրներից, հատկապես Սիրիայից, Եգիպտոսից և Իրաքից, զգալի թվով Հայ մտավորականների, առևտրականների, արհեստավորների և այլ խավերի ներկայացուցիչների շարունակական գաղթի շնորհիվ:

1950-60-ական թթ. վերոհիշյալ երկրներում բնորոշ քաղաքական վայրիվերումներն ու տնտեսական անբարենպաստ պայմանները պատճառ դարձան, որ Հայ Համայնքերը այնտեղ Համեմատաբար նոսրանան, և դրանց հաշվին ստվարանա լիբանանահայ Համայնքը:

Սիրիայում, Եգիպտոսում և Իրաքում մի կողմից՝ հակաժողովրդավարական միջոցառումները և առաջադիմական ու ղեմնկրատական ուժերի դեմ ձեռնարկված Հալածանքներն ու հետապնդումները, մյուս կողմից՝ տնտեսական դժվարությունները, առևտրի ասպարեզում մտցված կտրուկ սահմանափակումներն ու ազատ տնտեսական գործունեություն ծավալելու արգելքները չէին կարող շատիպել Հայության շահագրգռող մասին հարկադրաբար հեռանալ այդ երկրներից ու ապաստան գտնել ապահով և Համեմատաբար ազատություններ ունեցող Լիբանանում (2):

Բացի այդ, Հայության հոսքը դեպի Լիբանան կապված էր նաև մեկ այլ կարևոր Հանգամանքի հետ: Շատ երկրներում տարվող ազգայնացման քաղաքականությունը աստիճանաբար տարածվեց նաև կրթական Համակարգի վրա: Սա բավականին դժվարություններ ու խոչընդոտներ ստեղծեց տեղի Հայկական ամենօրյա վարժարանների կազմակերպման և ընդհանրապես, դրանց գործունեության Համար, և դա պատճառ դարձավ, որ զգալի թվով ուսուցիչներ տեղափոխվեցին Լիբանան: Եվ, բնականաբար, ուսուցչական կազմի նոսրացման հետ նվազեց նաև սովորող աշակերտության թիվը:

Հայության հոսքը Լիբանան մինչև քաղաքացիական պատերազմի բռնկվելը դարձավ տևական ընթացք, որը մեծապես նպաստեց ազգային գործունեության այխուժացմանը:

1970-ական թվականներին Հայ Համայնքի թիվը Լիբանանում անցնում էր 200 հազարից: Հայության հիմնական զանգվածը՝ շուրջ 80 տոկոսը, կենտրոնացված էր մայրաքաղաք Բեյրութում, իսկ մնացած հատվածը տեղաբաշխված էր Լեոնայիրանանում և երկրի զանազան շրջաններում:

Լիբանանահայության հիմնական կենտրոնը՝ Բեյրութը, բնակչության թվով ու կազմակերպվածության տեսակետից առաջատար դեր է ունեցել և ներկայումս էլ ունի: Այն կազմում է Համայնքի կորիզը: Մայրաքաղաքում բնակվող Հայերը քաղաքի թե՛ արևելյան և թե՛ արևմտյան շրջաններում ունեն իրենց թաղամասերը, ինչպես Բուրջ Համուդը կամ Անդր Նահրը, էլրեֆիյեն, Նահր էլ Մոթթը, Հայաչենը, Թրատը, Նոր Մարաշը, Նոր Հաճընը, Քարանթիխան, Ամանոսը, Սին էլ Ֆիլը, Նորաչենը, Սալիլ Բաղավին կամ Բումբյը, Թիրոն և այլն: Այս թաղամասերից շատերը զուտ Հայաբնակ են, սակայն կան նաև թաղամասեր, որոնք բնակեցված են Հայերով և այլ Համայնքներով:

Բեյրութի և նրա շրջակա արվարձաններում ապրող Հայության առավել հավանական թվաքանակի, ինչպես նաև Հայ ազգաբնակչության տարիքային խմբավորումների և այլ տվյալների մասին ընդհանուր պատկերացում կազմելու նպատակով ստորև ներկայացնում ենք երկու աղյուսակ, որոնք կազմվել են 1979 թ. լիբանանահայ մի խումբ երիտասարդների նախաձեռնությամբ պատրաստված հատուկ հարցաթերթիկների արդյունքների հիման վրա: Այդ աղյուսակների տվյալները վերլուծության է ենթարկել սոցիոլոգ Ջ. Հայկազյանը:

Աղյուսակ 1

Հայաբնակ կենտրոններում տարիքային խմբավորումները արտահայտված թվերով (արական/իգական)

Տարիքային խմբավորում	Շրջաններ						Ընդհանուր գումար	
	Սրնմտյան Բեյրութ	Էլրեֆիյե	Բուրջ-Համուդ	Նահր էլ Սոք	Աքրիտա	Ամմար	արական	իգական
0-4	24/32	6/8	12/9	10/16	53/54	6/10	111	129
5-9	33/44	11/16	25/33	22/22	106/77	16/12	213	194
10-14	21/35	18/19	49/54	56/42	72/47	27/29	243	226
15-19	53/51	33/32	89/71	51/71	63/45	44/41	333	311
20-24	54/43	39/35	85/76	84/43	36/41	52/33	350	271
25-29	31/36	16/17	24/16	33/23	22/65	35/26	161	183
30-34	30/43	8/10	16/55	13/12	36/65	17/10	120	155
35-39	32/40	5/17	10/41	13/26	47/47	9/15	116	186
40-44	30/33	11/28	21/39	12/40	46/40	12/21	132	201
45-49	26/35	23/25	34/47	22/36	52/31	16/24	173	198

Տարիքային խմբավորում	Շրջաններ						Ընդհանուր գումար	
	Արևմտյան Բելյուս	Էշոնֆիյե	Բուրե-Յամուլ	Նահր էլ Սոք	Ամփլիաս	Այնճար	արական	իգական
50-54	36/35	20/16	49/29	40/17	38/15	20/23	203	135
55-59	21/24	21/9	27/17	25/10	18/10	27/10	139	80
60-64	36/20	13/5	25/3	17/4	7/12	8/2	106	46
65-69	23/21	8/1	5/12	8/4	10/9	7/7	61	54
70-74	11/16	0/3	6/1	0/0	3/4	4/4	24	28
75 և բարձր	11/20	4/3	5/4	2/3	5/3	7/14	34	47
Ընդամենը	472/528	236/244	482/457	408/369	614/565	307/281	2519	2444
անձերի թիվը	1000	480	939	777	1179	588	4963	
ընտանիքների թիվը	260	107	204	152	251	120	1064	
ընտանիքների անդամների միջին թիվը	3.9	4.5	4.6	5.1	4.7	4.9	4.7	
միջին տարիքը	32	33	30	29	26.2	32	30.5	

Աղյուսակ 2

Հայաբնակ կենտրոններում տարիքային խմբավորումների տոկոսային Համեմատությունը (արական/իգական)

Տարիքային խմբավորում	Շրջաններ						Ընդհանուր գումար	
	Արևմտյան Բելյուս	Էշոնֆիյե	Բուրե-Յամուլ	Նահր էլ Սոք	Ամփլիաս	Այնճար	արական	իգական
0-4	2.4/3.2	1.3/1.7	1.3/1.0	1.2/2.1	4.5/4.6	1.0/1.7	2.25	2.6
5-9	3.3/4.4	2.3/3.3	2.7/2.5	2.8/2.8	9.0/6.5	2.7/2.0	4.30	3.9
10-14	2.1/3.5	3.8/4.0	5.2/5.7	7.2/5.4	6.1/4.0	4.6/5.0	4.9	4.6
15-19	5.3/5.1	6.9/6.7	9.5/7.6	6.6/9.1	5.3/3.8	7.5/7.0	6.7	6.3
20-24	5.4/4.3	8.1/7.3	9.0/8.0	10.8/5.5	3.1/3.5	8.8/5.6	7.1	5.5
25-29	3.1/3.6	3.3/3.5	2.6/1.7	4.3/3.0	1.9/5.5	6.0/4.4	3.3	3.7
30-34	3.0/4.3	1.7/2.1	1.7/1.6	1.7/1.5	3.1/5.5	2.9/1.7	2.4	3.1
35-39	3.2/4.0	1.0/3.5	1.1/4.4	1.7/2.4	4.0/4.0	1.5/2.6	2.3	3.8
40-44	3.0/3.3	2.3/5.8	2.2/4.1	1.5/5.2	3.9/3.4	2.0/3.6	2.7	4.1
45-49	2.6/3.5	4.8/5.2	3.6/5.3	2.8/4.6	4.4/2.6	2.7/4.1	3.5	4.0
50-54	3.6/3.5	4.2/3.3	5.2/3.1	5.1/2.2	3.2/1.3	3.4/3.9	4.1	2.7
55-59	2.1/2.4	4.4/1.9	2.9/1.8	3.2/1.2	1.5/0.8	4.6/1.7	2.8	1.6
60-64	3.6/2.0	2.7/1.0	2.7/0.3	2.2/0.5	0.6/1.0	1.4/0.3	2.1	0.9
65-69	2.3/2.1	1.7/0.2	0.5/1.3	1.0/0.5	0.8/0.8	1.2/1.2	1.2	1.1
70-74	1.1/1.6	0.0/0.6	0.6/0.1	0.0/0.0	0.3/0.33	0.7/0.7	0.5	0.6
75 և բարձր	1.1/2.0	0.8/0.6	0.5/0.4	0.3/0.5	0.4/0.25	1.2/2.4	0.7	0.95
Ընդամենը	1000	480	939	777	1179	588	2519	2444
							50.8%	49.2%

Բերված երկու աղյուսակները (3) Հնարավոր թերություններից ու որոշակի անճշտություններից զերծ չեն, քանի որ նկատի պետք է ունենալ այն կարևոր Հանգամանքը, որ Հայ ազգաբնակչության մարդահամարի կազմման աշխատանքները կատարվել են քաղաքացիական պատերազմի ամենաթեթև ժամանակներից մեկում:

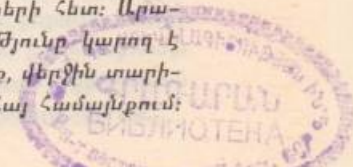
Աղյուսակների ուսումնասիրությունը պարզորոշ ցույց է տալիս տարիքային խմբավորումների հիման վրա Հայաբնակ յուրաքանչյուր շրջանում Հայ ազգաբնակչության թվաքանակը, ինչպես նաև այդ խմբավորումների տոկոսային Համեմատությունը ըստ սեռի:

Հետևելով բերված թվերին և կատարելով Համեմատական վերլուծություն տարբեր շրջանների ունեցած արդյունքների Հետ, կարելի է ենթադրել, որ դրանք անմիջականորեն առնչվում են Հայ Համայնքի գոյապահպանմանը, ինչպես նաև կրթական, աշխատանքային գործունեությանը և այլ Հարցերի:

Առաջին աղյուսակի առաջին երեք տարիքային խմբավորումները ցույց են տալիս առաջիկա տարիներին նման շարունակության դեպքում լիբանանահայության թվաքանակի Հնարավոր անկման միտումները՝ ծնունդների սահմանափակման պատճառով: Եթե 1950 և 1960-ական թթ. առաջին կեսին ծնված սերնդի աճը ուներ բնականոն զարգացման ընթացք և այդ երևույթը բոլոր Հայաբնակ շրջանների Համար գրեթե եղել է նույնը, ապա 1970-ական թթ. ծնված սերնդի ցուցանիշը, Համաձայն աղյուսակի տվյալների, զիջում է այդ աճի բնականոն ընթացքին: Դա, ինչպես իրավացիորեն նշում է Ձ. Հայկազյանը, առաջին երեք տարիքային խմբավորումների թվական սակավությունը մեր ազգային, կրթական և միութենական մարզերուն մեջ, թվական տեսակետով մեծ անպատեհություններ պիտի ստեղծե զայիք 10-15 տարիներուն, պիտի ունենանք պատանիներու և երիտասարդներու պակաս մեր միություններուն մեջ (4):

Հետաքրքիր են նաև 25-50 տարիքային խմբավորումների Համեմատական վերլուծության արդյունքները: Հիշյալ խմբավորումների մեջ ակնհայտ է, որ արական սեռին պատկանող Հայերի թվաքանակը զիջում է իգական սեռին: Դա, ըստ երևույթին, պետք է բացատրել քաղաքացիական պատերազմի տարիներին այս խմբավորումների արական սեռին պատկանող անձանց արտագաղթի Հանգամանքների Հետ: Արական սեռի Համեմատությամբ իգական սեռի գերակշռությունը կարող է խտոր ամուսնությունների պատճառ դառնալ, որը, ցավոք, վերջին տարիներին աստիճանաբար նկատելի է դառնում Լիբանանի Հայ Համայնքում:

8563

Ընդհանրապես, 1960-ական թթ. կեսերից լիբանանահայության բնական աճը նկատելիորեն նվազել է: Ավանդական բազմանդամ ընտանիքներին փոխարինելու եկան սակավանդամ ընտանիքները: Փաստորեն, համայնքում ընտանիքների անդամների միջին թիվը կազմել է 4,7, այսինքն՝ յուրաքանչյուր ընտանիք ունեցել է 2,7 երեխա:

1970-ական թթ. սկզբներին Լիբանանի Հայ ազգաբնակչության բնական աճը ընդամենը կազմել է մեկ տոկոս: Այսպիսի ցուցանիշը չէր կարող ազգային իշխանությունների մտահոգության պատճառ չդառնալ:

1975 թ. քաղաքացիական պատերազմի սանձազերծումը և դրա հետևանքով առաջացած տնտեսական աննախադեպ տազնապն ու դժվարությունները նպաստեցին ինչպես Հայության բնական աճի նվազեցմանը, այնպես էլ կյանքի անվտանգության բացակայության պատճառով ծայր առած արտագաղթի հոսանքի մեծացմանը:

Ինչպես նշեցինք վերևում, մայրաքաղաքից և նրա խիտ բնակեցված արվարձաններից բացի, զգալի թվով Հայեր կենտրոնացած են նաև երկրի մյուս քաղաքներում, որոնք, ինչպես Բեյրութի համայնքը, ապրում են ազգային-մշակութային կյանքով:

Անդրադառնանք Հատկապես Չալիյի, Տրիպոլիի, Ջունիի, Անթիլիասի և Այնճարի Հայաբնակ կենտրոնների բնութագրմանը:

Լիբանանի քրիստոնյա մեծամասնություն կազմող քաղաքներից է Չալիեն, որտեղ Հայերը բնակություն են հաստատել դեռևս 19-րդ դարի սկզբներին՝ Տիգրանակերտից ու Եղեւսիայի շրջաններից գաղթի հետևանքով:

Առաջին աշխարհամարտի ավարտից ու տեղահանություններից հետո, Հայ գաղթականները ապաստան են գտնում Չալիյում: Հետագայում քաղաքի Հայ ազգաբնակչության թիվը աստիճանաբար սկսում է ավելանալ: 1939 թ. Ալեքսանդրետի սանձակը Թուրքիայի ձեռքը անցնելուց հետո սանձակի չուրջ երեսուն Հայ ընտանիքներ հաստատվեցին այնտեղ, և այդ ժամանակաշրջանից ի վեր սկսեց կազմավորվել Չալիյի Հայկական համայնքը, որը, թեև փոքրաթիվ լինելուն, ձեռք բերեց ուրույն ազգային դիմագիծ:

1981 թ. տվյալների համաձայն, Չալիեն ունեցել է չուրջ 200-250 ընտանիք (5): Որքան էլ, որ համայնքը մեծ չի եղել, համենայն դեպս իր հնարավորության սահմաններում կարևոր դեր է խաղացել և շարունակում է խաղալ ազգային կյանքում: Հայերի ճնշող մեծամասնությունը պատկանում է առաքելական եկեղեցուն: Կան նաև ավետարանական և կաթողիկոս Հարանվանություններին հետևող Հայ ընտանիքներ:

Չալիեհայության հիմնական մասը կազմում են արհեստավորները,

կան նաև առևտրականներ, որոնք կապի մեջ են երկրի զանազան առևտրական կենտրոնների հետ:

Համայնքը զգալի ուշադրություն է դարձնում ազգային հաստատությունների գործունեությանը: Քաղաքում գործում է ազգային Բալըզյան երկես վարժարանը՝ իր մանկապարտեզով: Մեծ աշխատանք է ծավալում տեղի Հայկական բարեգործական ընդհանուր միության մասնաճյուղը ազգային կյանքի կազմակերպման և աշխուժացման խնդրում: Լիբանանահայ մշակութային բոլոր միությունները Ձահլեւում ունեն իրենց ենթահյուղերը:

Բեյրութից ու Չալիեից հետո Հայահոծ կենտրոններից է Տրիպոլի ծովափնյա քաղաքը, որը գտնվում է մայրաքաղաքից 85 կմ հեռավորության վրա: 1922 թ. Կիլիկիայի Հայաթափումից հետո չուրջ երկու հազար Հայ տարագիրներ տեղավորվում են Տրիպոլի քաղաքում, որոնց թիվը հետագայում, ինչ-ինչ պատճառներով նվազում է:

1927 թ. տվյալներով Հայերը Տրիպոլիում կազմել են 840 (6), իսկ 1970-ական թթ. 500-1000 մարդ (7):

Քաղաքում գործում է Հայկական եկեղեցի և Նուպարյան-Ուրիմյան ազգային վարժարանը՝ նախակրթարանով ու մանկապարտեզով:

Լիբանանի քաղաքացիական պատերազմի թեժ շրջանում հարյուրավոր գաղթական Հայ ընտանիքներ տեղավորվեցին Տրիպոլիում:

Լիբանանի Հայաբնակ շրջաններից է նաև Ջունի գյուղաքաղաքը, որը գտնվում է Բեյրութից 15 կմ դեպի Հյուսիս-արևելք: 1921-23 թթ. այնտեղ հաստատվել են ավելի քան 600 ընտանիքներ, որոնք աստիճանաբար կազմակերպում են իրենց ազգային կյանքը, հիմնում եկեղեցի և դպրոց: Հետագայում Հայերի թիվը այնտեղ սկսում է նոսրանալ և շատերը փոխադրվում են մայրաքաղաք և երկրի զանազան շրջաններ:

Մինչև 1947 թ. Հայ համայնքը Ջունիում հաշվվել է 80-100 ընտանիք (8), իսկ 1970-ական թթ. տվյալներով կազմել է մոտ 1000 հոգի (9):

Չալի թվով Հայեր ապրում են նաև Բեյրութի մոտ գտնվող Անթիլիասի շրջանում: 1971 թ. տվյալներով նվազագույնը երկու հազար Հայ ընտանիք է եղել շրջանում (10): Չնայած որ Անթիլիասի Հայությունը ցրված է եղել Ջալայի, Ջել էլ Դիրի, Նակաչի և Ջունիի շրջաններում, այնուամենայնիվ, նրան հաջողվել է ստեղծել Հայկական մթնոլորտ ու համախմբել երիտասարդությանը իր ակումբների և մշակութային հաստատությունների շուրջը:

Անթիլիասում գործում է «Համազգային» միությունը, Օգնության խաչը, Հայկական բարեգործական ընդհանուր միությունը և այլ կազ-

մակերպություններ: Ծրջանն ունի ազգային Մարտիկյան նախակրթա-
րանը, ուր հաճախում են հարյուրավոր հայ երեխաներ:

Անթիլիասում է գտնվում Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսությունը՝
հաստատված 1931 թ., ուր տեղակայված է Անթիլիասի վանքը: Այնտեղ
կառուցված է Նահատակաց մատուռը, Ս. Գրիգոր Լուսավորչի տաճա-
րը և Կյուլպենկյան թանգարանը: Կաթողիկոսությունն ունի իր դպրե-
վանքը, որը հանդիսանում է Հայագիտական և կրոնագիտական ուսուց-
ման կենտրոն, տպարան, ուր 1932 թվականից հրատարակվում է կա-
թողիկոսության պաշտոնաթերթ «Հասկ»-ը:

Վերը հիշատակված կենտրոններից բացի զգալի թվով հայեր բնակ-
վում են Այնճար գյուղավանդում, որը ընկած է Բեկաայի դաշտավայրում:

1939 թ., երբ Ալեքսանդրեոսի սանջակը բռնակցվեց Թուրքիային,
բազմահազար հայ գաղթականներ հարկադրված հեռացան սանջակից
և ապաստան գտան Լիբանանում ու Սիրիայում: Ծուրջ 6000 մուսալեո-
ցիներ, հաստատվելով Լիբանանի ամենամոռայլ ու չոր անկյուններից
մեկում՝ Այնճար ավանում, կարողացան կարճ ժամանակում համառ ու
դժվարին աշխատանքով կառուցել գյուղը, որը հետագայում ընդար-
ձակվելով՝ ստացավ փոքրիկ քաղաքի տեսք: «Գրեթե մերկ ու տկոր,
երբ եկան այս ճահճուտ և հիվանդություններով լի անկյունը, - գրում է
«Ազդակը», - նրանք իրենց թիվին մեկ շորորդն այ զոհ տվին մալա-
րիայի: Այս էջը բավեր կարծեք, վրա հասավ Բ աշխարհամարտը, 1939
թվականին, մեծապես սաստկացնելով ժողովուրդը հույժ տառա-
պեցավ: Անդադար աշխատեցավ ցերեկ թե գիշեր, համբերեց ու հուսաց
և վերջապես հասավ այսօրվա մակարդակին, ուրկե ետ նայելով կրնայ
արդարացիորեն հպարտանալ...» (11):

Տարիների ընթացքում Այնճարի հայ ազգաբնակչությունը հիմնեց
իր ազգային հաստատությունները՝ եկեղեցիներ, վարժարաններ
միություններ և այլն: Այն իր բարքերով, մշակույթով, ավանդույթներով
ու աշխատանքային կյանքով դարձավ հայկական ուրույն միջավայր:

Ավանում գործում է ժողովրդի օրինական ներկայացուցչական մար-
մինը՝ թաղական խորհուրդը, որը կազմված է չորս անդամներից՝ բո-
լորն էլ հայեր են: Քաղաքապետի պաշտոնը 1963 թվականից զբաղեց-
րել է Արթին Շերբեթճյանը: Խորհրդի իրավասությունն մեջ մտնում է
Այնճարի բարեկարգման աշխատանքների կազմակերպումը:

Չնայած, որ մայրաքաղաքից գտնվում է բավականին հեռավորության
վրա, այնճարահայությունը կտրված չի եղել կենտրոնից, այլ կապված
է եղել նրա հետ, ունենալով իր միություններն ու ակումբները:

Ազգային կյանքի կազմակերպման գործում աշխույժ աշխատանք է
տանում Հայ Հեղափոխական դաշնակցություն կուսակցությունը, որն
ունի իր կենտրոնը՝ գրադարան-ակումբը: Ավանում գործում է Համազ-
գային Հայ մշակութային ընկերակցություն Այնճարի մասնաճյուղը՝ հիմն-
ված 1970 թ.: Այդ մասնաճյուղի մեջ ընդգրկված են 150 հոգի: Մշակու-
թային կենտրոնը կազմակերպում է հայկական ու արաբական տոհմիկ
հանդիսություններ ու զանազան թատերգություններ:

Այնճարում գործում է նաև Հայ մարմնամարզական ընդհանուր
միություն մասնաճյուղը, որը ավանի միակ մարզական կազմակեր-
պությունն է: Նրա ակումբում ընդգրկված են բազմաթիվ մարզիկներ,
որոնք իրենց մասնակցությունն են բերում ինչպես Լիբանանում, այն-
պես էլ արտասահմանում կազմակերպվող մարզական մրցումներին:
Ավանում կան հայկական երկսեռ երկրորդական վարժարաններ, որոնք
ունեն ուսուցման բավականին լավ մակարդակ և գործում են պետական
ուսումնական ծրագրերով: Վարժարաններ հաճախող աշակերտներին
հայերենի կողքին ուսուցանում են արաբերեն, անգլերեն և ֆրանսերեն:
Ծրջանավարտները կարող են ընդունվել ամերիկյան համալսարան կամ
Հայկազյան քոլեջ առանց ընդունելության քննությունների: Ուսումնա-
կան հաստատություններին հովանավորում և օժանդակում են բարե-
սիրական կազմակերպությունները:

Այնճարում գործում են նաև Հայ ավետարանական ու կաթողիկե
հարանվանություններին ենթակա վարժարաններ ու եկեղեցիներ:

Այնճարի կառուցման շրջանից ի վեր գոյություն ունի Կարագոյոյան
դարձանատունը: 1940-ական թթ. սկզբին, երբ ավանը նոր էր կառուց-
վում, այն զրկված էր տարրական առողջապահական հսկողությունից և
եղել է հիվանդությունների վայր: Ավանի կառուցմանը զուգահեռ հսկա-
յական դեր սկսեց խաղալ այդ հաստատությունը: Այն սկսեց կանոնա-
վոր կերպով հետևել բնակչության առողջության պահպանմանը, տա-
րեկան պատվաստումներ կատարել՝ կանխարգելելու նպատակով շրջա-
նում տարածվող տարբեր հիվանդությունները:

Կարագոյոյան հաստատության մասին գիտեն շատերը: Այն իր մար-
դասիրական ծառայությունն է մատուցում նաև Այնճարի հարակից
շրջանների ու գյուղերի արաբ մահմեդական բնակչությանը: Ունի նաև
իր առանձին բաժանմունքը Այնճարի մոտ, սիրիական սահմանի վրա
արարներով բնակեցված Մաժդալ գյուղում և զգալի աշխատանք է
տանում հիվանդ երեխաներին բուժելու և անվճար դեղորայքով ապա-
հովելու գործում:

Լիբանանի քաղաքացիական պատերազմի սոսկալի շրջանում, մասնավորապես 1978 թ., երբ Բեյրութի Հայկական թաղամասերի վրա կատարվեցին Հարձակումներ, շուրջ Հինգ Հազար Հայ գաղթականներ Հարկադրված եղան թողնել իրենց Հարազատ վայրերը և ապաստան գտնել ապահով Այնճարում:

Փոքրաթիվ Հայեր ապրում են նաև Լիբանանի մյուս քաղաքներում՝ Սայդայում, Շթորայում, Ալեում և այլ շրջաններում, որոնք երկրի քաղաքական անկայուն իրավիճակի պայմաններում ստիպված էին գտնվելու անընդհատ տեղաշարժերի մեջ:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

Լիբանանի հայ համայնքի ընկերային-տնտեսական և իրավական վիճակը

Ա. Քաղաքարնակ Հայ աշխատավորության ընկերային-տնտեսական դրությունը

1970-ական թթ. Լիբանանը Համարվում էր ի սփյուռս աշխարհի ցրված Հայության ամենախոշոր կենտրոնը: Համայնքն աչքի էր ընկնում երկրի տնտեսության ու արդյունաբերության բազմազան ոլորտների բարգավաճման մեջ իր անմիջական մասնակցությամբ, ինչպես նաև Հասարակական ու քաղաքական կյանքում գրաված նշանակալի դիրքով:

Լիբանանահայ Համայնքի, ինչպես և Մերձավոր Արևելքի մյուս Հայահոծ Համայնքների սոցիալական կազմը միատարր չէ և կազմված է տարբեր խավերից ու շերտավորումներից, որոնցից յուրաքանչյուրն ունի իր ուրույն շահերը և ըմբռնումները: Հայ ազգաբնակչության բոլոր խավերի ընկերային-տնտեսական դրության մասին քիչ թե շատ վիճակագրական, սակայն ոչ գոհացուցիչ տվյալները քննելիս՝ նկատում ենք, որ նրա ընկերային-տնտեսական վիճակը, այսպես թե այնպես Համապատասխանել է Լիբանանի բազմահամայնք Հասարակության ընկերային և տնտեսական դրությանը և գոյություն ունեցող դասակարգային խայտաբղետ շերտավորումներին: Ելնելով լիբանանյան իրականությունից, փորձել ենք քննել Հայ Համայնքի տնտեսական վիճակը երկրի ընկերային-քաղաքական կառուցվածքի ընդհանուր Փոնի վրա:

Լիբանանը Համարվում է ազատ տնտեսություն ունեցող երկիր և տարիներ շարունակ առևտրական և Ֆինանսական միջնորդի դեր է կատարել արևմտյան երկրների ու արաբական պետությունների միջև: Նա այդ միջնորդությունից ստացված խոշոր եկամուտները ներդրել է Հատկապես սպասարկությունների ոլորտի (բանկեր, զբոսաշրջիկություն, առևտուր) զարգացման բնագավառներում, տալով ազգային եկամտի

մեծ մասը: Երկրում գերիշխող դիրքեր է գրավել արևմտյան կապիտալը, որը իր ենթակայությունն տակ է պահել սպասարկությունների ու ֆինանսների ոլորտները և հսկողություն սահմանել երկրի տնտեսության վրա:

Լիբանանի տնտեսական և ընկերային-քաղաքական կառուցվածքն ու վերնաշենքը իր վարչամեքենայով, գտնվելով իշխող դասակարգի և նրա գլխավոր ուժի՝ ֆինանսական սակավապետության (օլիգարխիա) ենթակայության և անմիջական ազդեցության տակ, երկրի «ազատ տնտեսություն» դրությունն տազնապի խորացման պատճառ դարձավ: 1970-ական թթ. սկզբներին տնտեսական տազնապը ավելի խորացավ կառավարող վարչակարգի տնտեսական անկարող քաղաքականության հետևանքով: Լիբանանը սկսեց ապրել կապիտալիստական տնտեսությամբ բնորոշ ինֆլյացիա, որի տեմպերը 1972, 1973, 1974 թթ. համապատասխանաբար կազմեցին 14, 25 և 18 տոկոս: Դա պատճառ դարձավ լիբանանյան լիբայի արժեզրկմանը, սպառման առարկաների գների բարձրացմանը և ռեալ աշխատավարձի նվազմանը (1): Այս վիճակը, փաստորեն, շարունակական բնույթ է կրել և արձանագրել է ավելի բարձր ցուցանիշներ:

Լիբանանը արդյունաբերական թույլ զարգացած երկիր է և նրանից բխող եկամուտները կազմում են ազգային եկամտի փոքր տոկոսը: Լիբանանի արդյունաբերության հիմնական ուղղությունները՝ կաշեգործությունը, ծխախոտագործությունը, մետաղամշակման, հյուսվածքեղենի, փայտամշակման, հագուստի, քիմիական և այլ ճյուղերը սկսեցին զարգանալ մասնավորապես 1967 թ. արաբա-իսրայելական պատերազմից հետո, երբ Սուեզի ջրանցքի փակման հետևանքով արաբական երկրները, որոշակի դիրք բռնելով արևմտյան երկրների հանդեպ, նախապատվությունը տվեցին լիբանանյան շուկային և սկսեցին օգտվել նրա արտադրանքներից: Արդյունաբերության զարգացման հետևանքով աճեց նրա բաժինը ազգային եկամտի մեջ: Եթե 1965 թ. այն տալիս էր ազգային եկամտի 13 %-ը միայն, ապա 1973 թ. և 1974 թ.՝ համապատասխանաբար 15 և 16,7 % (2):

Լիբանանի ազգային արդյունաբերության զարգացման ոլորտում իրենց անժխտելի ու ծանրակշիռ տեղն ունեն հայերը, որոնք զգալի ավանդ են ներդրել և ներկայիս շարունակում են ներդնել այդ բնագավառի զարգացման համար: Երկրի ծրագրավորման նախարարության կենտրոնական վարչության վիճակագրական տվյալների համաձայն, Լիբանանում գործել են 2099 արդյունաբերական և արհեստավորական

ձեռնարկություններ, որոնցից 260-ը պատկանել է հայերին, այսինքն՝ 12,38 %-ը (3):

Հայերի սեփականությունը հանդիսացող արդյունաբերական հաստատությունները, որոնց գերակշռող մասը «ընտանեկան» են, հաստատված են հիմնականում մայրաքաղաքում և Բուրջ Համուդ թաղամասում: Ընդհանրապես երկրի բոլոր գործարանների և ֆաբրիկաների կենտրոնացումը Բեյրութում և նրա արվարձաններում պայմանավորված է նախ և առաջ նավահանգստի առկայությամբ, ուր բեռնաթափվում է արտասահմանից ստացվող անհրաժեշտ հումքը և տեղափոխվում ձեռնարկություններ՝ մշակման ենթարկվելով տեղում: Մայրաքաղաքում և արվարձաններում արդյունաբերական ձեռնարկությունների գտնվելը դյուրացնում էր դրանցից շատերի աշխատանքները և զերծ պահում փոխադրական միջոցների վրա կատարվելիք ծախսերից: Եվ, վերջապես, մյուս կարևոր գործոնը բարձրորակ մասնագետների և հմուտ բանվորների կենտրոնացված լինելն էր մայրաքաղաքում:

Հայկական արդյունաբերական ձեռնարկությունների կենտրոնացման և թվաքանակի մասին համակողմանի պատկերացում է տալիս հետևյալ աղյուսակը (4) :

Ձեռնարկությունների կենտրոնացումը	Ձեռնարկությունների թիվը	Ընդհանուր %-ով
Բեյրութ	136	52.3 %
Բուրջ Համուդ	96	36.92 %
Բառշրի	8	3.07 %
Սեդ Բառշրի	7	2.6 %
Ձիլ էլ Դիբ	1	0.38 %
Չդեյդի	2	0.76 %
Դեկուան	4	1.53 %
Սկալլե	3	1.15 %
Ֆլրն Շըբաք	2	0.76 %
Չկենտրոնացված ձեռնարկ.	1	0.38 %
Ընդհանուրը	260	

Լիբանանի արդյունաբերական ձեռնարկությունների 39,2 %-ը գտնվում էր մայրաքաղաքում, իսկ 28,8 %-ը՝ արվարձաններում: Այս ցուցանիշների մեջ Հայկականը Համապատասխանաբար կազմում է 6,4 և 5,9 % (5):

Ինչպես նշեցինք, Հայերին պատկանող ձեռնարկությունների գերակշռող մասը՝ 94,22 %-ը, ուներ «ընտանեկան» ձև: Արդյունաբերության մեջ ընդգրկված լիբանանցի աշխատավորության 18-20 %-ը կազմում էին Հայերը, որոնց թիվը հասնում էր 7-8 հազարի (6):

Հայկական արդյունաբերությունը ներկայանում էր հիմնականում կաշեգործության (Գ. Չաթալաչյան), հյուսվածքեղենի (Չելերի եղբայրներ), երկաթագործության (Գ. Տանձիկյան), կահույքի արտադրության (Ա. Գրիգորյան) և այլ բնագավառներում: Այս ձեռնարկությունների արտադրանքները Հայտնի էին իրենց որակով և մրցակցության մեջ են եղել եվրոպական արտադրանքների հետ: Բացի վերը հիշատակվածից, կային նաև Հայերին պատկանող բազմաթիվ մանր ու միջին ձեռնարկություններ, որոնք արտադրում էին ոգելից խմիչքներ, սննդամթերք, մետաքսյա գործվածքներ, կոշիկ, երկաթից ու ալյումինից պատրաստված առարկաներ և այլն: Քաղաքային և արվարձանային Հայ բնակչությունը զգալի ներդրումներ է կատարել այս ոլորտների զարգացման մեջ: Բեյրութի և նրա արվարձանների թաղամասերը Հայտնի էին իրենց արտադրանքներով և ունեին մասնագիտական որոշակի ուղղվածություն: Այսպես, Բուրջ Համուլը հանդիսանում էր Հայ արհեստավորական խավի ամենախոշոր կենտրոններից մեկը: Թաղամասի Հայկական դիմագիծը ակնհայտորեն զգացնել էր տալիս իրեն: Հայերն այստեղ բնակություն են հաստատել դեռևս 1929 թվականից: Թաղամասում կենտրոնացած են անվանի կոշկակարներ, ոսկերիչներ, դերձակներ, դարբիններ, ատաղձագործներ, հացագործներ և այլն:

Լիբանանահայերի մոտ կեսը պատկանում է արհեստավորական խավին, որի ունեցած մասնագիտական հմտությունն ու բնածին ընդունակությունները քաջ Հայտնի են Լիբանանի արաբ ժողովրդին: Հայ արհեստավորներն աչքի են ընկել բոլոր արհեստների մեջ՝ մասնավորապես ոսկերչության, արծաթագործության, դերձակության, կոշկակարության, ավտոմեքենաների վերանորոգման և ուրիշ շատ բնագավառներում:

Կոշիկի արտադրության ասպարեզում գոյություն ունեցող չորս 80 ձեռնարկություններից 61-ը պատկանել են Հայ ձեռնարկատերերին, որը կազմում է ընդհանուր թվի երեք քառորդը: Մնացած ոչ Հայկական

ձեռնարկությունների մեջ նույնպես զգալի թիվ են կազմել Հայ աշխատավորները, որոնց հանձնարարված աշխատանքը պահանջել է որոշակի հմտություն:

Ոսկերչությունը, որպես արհեստների արհեստ կամ արվեստի բնագավառ, ժառանգաբար անցել է արևմտահայությանը: Պատահական չէ, որ այդ բնագավառում Հայերը տիրապետող դիրքեր են զբաղել և Հայտնի դարձել ամբողջ Մերձավոր ու Միջին Արևելքում: Լիբանանի ոսկերիչների արհեստակցական միության մեջ արձանագրված 125 վարպետներից 84-ը եղել են Հայերը, այսինքն՝ 67,2 % (7): Հայերի ձեռքին է գտնվել Բեյրութի ոսկերչական արհեստանոցների գերակշռող մասը:

Երկրում մեծ համբավ էին ձեռք բերել նաև Հայ կարող դերձակները: Արհեստի այս ասպարեզի վստահության մենաշնորհը պատկանել է Հայերին: Արհեստակցական միության տվյալներով Լիբանանի 159 գրանցված դերձակներից 42-ը եղել են Հայերը, որը կազմում է չորս 26,42 %: Այս պաշտոնական թվերը ներկայացված են բավականին նվազ, քանի որ մեծ թվով Հայ վարպետներ չահագրգոված չեն եղել ներգրավվելու արհեստակցական միությունների մեջ: Բուրջ Համուլի դերձակների արհեստանոցները մեծամասնությամբ պատկանել են Հայերին: Նրանց աշխատանքը եղել է թե անհատական և թե միավորված ձևով: Փոքրիկ արհեստանոցներից բացի եղել են նաև ավելի խոշոր կարի ձեռնարկություններ:

1960-ական թթ. վերջերից Լիբանանում խոշոր ձեռնարկությունները աստիճանաբար սկսեցին ընդլայնել իրենց գործունեության չրջանակները և իրենց ենթարկել մանր «ընտանեկան» տնտեսություններին: Նախկինում անհատական գործունեություն ծավալող և առանձին «արթիզանական» ձևով աշխատող բազմաթիվ արաբ և Հայ աշխատավորներ սկսեցին կենտրոնանալ խոշոր ձեռնարկությունների մեջ:

Կապիտալիզմի զարգացմանը բնորոշ ընդհանուր օրենք է մրցակցային պայքարը: Խոշոր ձեռնարկությունների ու գործարանների առաջացումով հետզհետե սկսեցին քայքայվել մանր տնտեսությունները, որոնք այլևս ի վիճակի չէին մտնելու մրցակցային պայքարի մեջ խոշոր ձեռնարկությունների արտադրության քանակի և նրանց կողմից սահմանված գների առկայության պայմաններում: Աստիճանաբար խոշոր ձեռնարկությունների արտադրանքը, իլյսելով չուկաների վրա, սկսեց հարվածել մանր արտադրողներին: Կենտրոնացման համակարգի զարգացմանը զուգընթաց մրցակցային պայքարը ստանում էր ավելի սուր բնույթ և պատճառ դառնում մանր արտադրողների աստիճանական քայքայմանը:

Օրինակ՝ կոչիկի արտադրության ասպարեզը: 70-ական թթ. սկզբներին Հայ և արար ձեռնարկատերերի կողմից ստեղծված կոչիկի արտադրության 22 ֆարրիկաներում աշխատում էին 517 բանվորներ, որոնցից 293-ը Հայեր էին (8): Սա նշանակում էր, որ նվազագույնը երկու հարյուր Հայ աշխատող վարպետներ պատկանել են նախկինում գոյություն ունեցած «ընտանեկան» կամ «արթիզանական» ձևին: Այս երևույթը առավել կամ նվազ չափով ընդհանուր բնույթ էր կրում Լիբանանի արդյունաբերական ձեռնարկությունների բոլոր ոլորտների համար:

Լիբանանահայ համայնքում մեծ տոկոս են կազմում առևտրի և սպասարկման ոլորտում աշխատողները: Նրանք հիմնականում ներկայացնում են համայնքի միջին դասակարգը: Հայ առևտրականների թիվը զգալիորեն ստվարացավ մասնավորապես երկրորդ աշխարհամարտից հետո, երբ նրանք սկսեցին բնակություն հաստատել մայրաքաղաքի կենտրոնական թաղամասերում: Ներդնելով իրենց կապիտալները առևտրի ու սպասարկման բնագավառում, Հայ առևտրականներն աստիճանաբար ընդարձակեցին իրենց գործունեության շրջանակները: Վիճակագրական տվյալներով առևտրի ոլորտում ընդգրկված էին Հայ ազգաբնակչության շուրջ 43,8 %-ը: Նրանց էին պատկանում թեթև արդյունաբերության՝ կոշիկեղենի, հագուստեղենի, ապակեղենի, պարենային մթերքների արդիական ոճով ձևավորված խանութները: Բեյրութի կենտրոնական թաղամասերում Հայերի սեփականությունն են հանդիսացել նաև մի շարք հյուրանոցներ, բազմաթիվ սրճարաններ, ռեստորաններ, վարսավիրանոցներ, դեղատներ, լաբորատորիաներ, փոեր և այլ սպասարկման հաստատություններ:

70-ական թթ. Լիբանանում մեծացել էր նաև ազատ ասպարեզի աշխատողների թիվը: Այդ ոլորտի մեջ մտնում են բժիշկներ, դեղագործներ, ինժեներներ, ուսուցիչներ, փաստաբաններ և մտավորականությունը ներկայացնող այլ մասնագիտությունների տեր մարդիկ:

Վիճակագրական տվյալների համաձայն, երկրի 1800-ի հասնող բժիշկներից 110-ը, 400 ատամնարույժներից 90-ը, 300 դեղագործներից 70-ը և 3000 ինժեներներից 300-ը Հայեր էին (9):

Թեև նկատի ունենանք այն հանգամանքը, որ Հայերը կազմում են Լիբանանի ընդհանուր բնակչության ութ տոկոսը, ապա բերված թվերը, առանց մեկնաբանությունների, պարծանք են բերում Հայությանը:

Լիբանանում, քաղաքացիական պատերազմից առաջ, Հայ բժիշկների թիվը համեմատաբար ավելի շատ է եղել: Նրանցից շատերը, որոնք ունեցել են արևմտյան բժշկագիտության փորձ, աշխատել են երկրի

խոշոր հիվանդանոցներում, ինչպես նաև Հայկական դարմանատներում՝ ՀԲԸՄ-ի, Լիբանանահայ օգնության խաչի, Կարագոյոյան հիմնարկության, Ճինիչյան հաստատության մեջ և այլուր:

Հարկ է նշել նաև, որ Բեյրութի ամերիկյան հիվանդանոցի սպասարկող հիվանդապահուհիների մեկ երրորդը եղել են Հայեր: Քաղաքացիական պատերազմից առաջ Լիբանանում աշխատել են շուրջ 200 հայ բուժքույրեր և դայակներ (10):

Լիբանանում ազատ ասպարեզում ընդգրկված Հայ մասնագետների մեջ տոկոսային հարաբերությամբ ավելի նվազ թվով հանդես են գալիս իրավաբաններն ու փաստաբանները: Ըստ վիճակագրական տվյալների, երկրի 1500 իրավաբաններից միայն 20-ը կազմել են Հայերը (11): Սա, ըստ երևույթին, պետք է բացատրել տարիներ առաջ երկրի Հայկական վարժարաններում արաբերեն լեզվի ուսուցման ցածր մակարդակի և, ընդհանրապես, այդ լեզվի նկատմամբ լիբանանահայերի ունեցած նվազ ուշադրության հանգամանքի հետ: Սակայն 70-ական թթ. սկզբին, երբ արաբերենը բաթալորիայի քննությունների մաս կազմեց, այն արդեն Հայկական վարժարաններում զրվեց բավարար հիմքերի վրա, նպաստեց լեզվական դժվարությունների հաղթահարմանը և դրա իմացությունը պահանջող որոշ մասնագիտությունների մեջ Հայերի թվաքանակի ավելացմանը:

Ինչպես շատ երկրներում, Լիբանանում ևս Հայ կանայք, տնային տնտեսությամբ զբաղվելով հանդերձ, ընդգրկված էին արտադրության, առևտրի ու սպասարկման ոլորտներում: Հայ կանայք հմտացած էին հատկապես հիվանդապահի, մանկաբարձուհու, դեղագործի, ատամնաբույժի, մանկավարժի, դերձակուհու, վարսավիրի մասնագիտությունների մեջ: Վիճակագրական տվյալների համաձայն, 1970-ական թթ. աշխատող Հայ կանանց մոտ 79 %-ի օրական աշխատանքային տևողությունը կազմել է ութ և երբեմն էլ ավելի ժամ:

Համեմատելով երկրի Հայաչափ շրջանների հետ, աշխատող Հայ կանանց թիվը ավելի գերակշռող է եղել մայրաքաղաքում, կազմելով 34 %, որը բաղադրությամբ մինչև 70-ական թթ. նվազել է: Նույն նվազումը, կարելի է ասել, ունեցել է Բուրջ Համուդը, որտեղ աշխատանքի մեջ ընդգրկված են եղել կանանց 17 %-ը: Բեյրութում և նրա արվարձաններում աշխատող Հայ կանանց հետ անցկացված հարցազրույցների արդյունքները ցույց են տվել, որ նրանց աշխատելու պատճառները երեքն են՝ նյութական անհրաժեշտությունը, հոգևոր բավարարությունը և, վերջապես, զբաղմունքը: Վերոհիշյալ պատճառները տոկոսային թվերի

վերածելիս, կարող ենք ստանալ հետևյալ պատկերը. նյութական կարիքներից դրդված աշխատող կանայք կազմել են 37,5 %, զբաղմունքի համար՝ 26,5 %, իսկ հոգևոր բավարարության համար՝ կանանց ընդամենը 36 %-ը: Ուշադրություն դարձնելով այս թվերին, կարող ենք նկատել, որ աշխատելու դրդապատճառները սերտորեն կապված են մասնագիտության տեսակի հետ: Եթե դերձակի կամ գործակատարի մասնագիտություն ունեցող հայ բանվորուհին աշխատում է առավելապես նյութական կարիքներից ելնելով, ապա գրասենյակային աշխատանքի մեջ ընդգրկված կնոջ համար տվյալ աշխատանքը հանդիսացել է զուտ զբաղմունքի միջոց:

Վերջին ավելի քան երեսուն տարիներին Լիբանանի կամ ընդհանրապես Արևելքի որևէ երկրի պայմաններում հայ կնոջ աշխատանքը սկսեց դրական դեր խաղալ իր ընտանիքի ավանդական մտայնության փոփոխության մեջ: Հայ ընտանիքի պահպանողական դաստիարակությունը աստիճանաբար սկսեց փոփոխություն կրել, ի հայտ եկան ընտանեկան և ընկերական հարաբերություններ: Եթե 1920-ական թթ.՝ Լիբանանում կենտրոնանալու սկզբնական տարիներին հայությունը խույս էր տալիս տեղի արաբ ժողովրդի հետ շփվելուց և կառչած էր մնում Արևմտյան Հայաստանից իր բերած հին բարքերից ու սովորություններից, ապա 60-ական թթ. և հատկապես 70-ական թթ. սկսած, նոր կյանքը թելադրում էր ձեռքազատվել իր դարն ապրած ավանդույթներից և ավելի իրատեսորեն նայել իրականությանը:

Մինչև 1975 թ. քաղաքացիական պատերազմի սկսվելը, Լիբանանի արդյունաբերության զարգացման հետ մեկտեղ, զգալի տեղաշարժեր արձանագրվեցին աշխատավոր խավի քանակական և որակական կառուցվածքի մեջ: Երկրի աշխատավորության, ներառյալ հայ աշխատավորների, թվական աճի հետ միասին աստիճանաբար տեղի ունեցող որակական փոփոխություններն զգացվում էին նրանց կազմակերպվածության մեջ:

Լիբանանի աշխատավոր դասակարգի կառուցվածքի մասին գոյություն ունեցող միակ պաշտոնական վիճակագրությունը կազմված է 1972 թ.՝ Բեյրութի վիճակագրության կենտրոնական գրասենյակի կողմից: Համաձայն այդ ծառայության տվյալների, երկրում բանվոր դասակարգի թիվը հասնում էր 390.139-ի, որից մշտական գործավորներ՝ 203.265, օրավարձով աշխատողներ՝ 18.680, ընտանիքի օժանդակ անդամներ՝ 35.670, գործազուրկներ՝ 20.940, ուրիշներ՝ 11.584: Այս թվերին

պետք է ավելացնենք 100.000 շրջիկ և սեզոնային շինարարության, երկրագործության և տրանսպորտի աշխատողներ (12):

Լիբանանում բանվոր դասակարգի տարեկան ընդհանուր աճը կազմում էր 20.000 մարդ: Լիբանանահայ աշխատավորությունը, երկրի աշխատավոր խավի անբաժան մասը կազմելով, տարեկան աճում էր մոտ 1200 հոգով (13):

Ինչպես նշել ենք վերևում, 70-ական թթ. ժամանակահատվածում Լիբանանի առևտրա-բուրժուական և կալվածատիրական վերնախավի վարած քաղաքականության հետևանքով, սրվում էր ընկերային-տնտեսական տագնապը: Լիբանանի աշխատավորական զանգվածները հանդես էին գալիս իրենց տնտեսական և ընկերային վիճակը բարելավելու ու պաշտպանելու պահանջով՝ կազմակերպում գործադուլներ, ցույցեր ու հանրահավաքներ: Լիբանանյան իշխանությունները գործնականում ոչ մի քայլ չէին ձեռնարկում՝ բարելավելու աշխատավոր զանգվածների տնտեսական վիճակը և դարմանելու նրանց կենսատագնապը: Նրանք, ընդհակառակը, անտեսելով երկրում ծայր առած շարաշահումներն ու կամայականությունները, պաշտպանում էին խոշոր ձեռնարկատերերի և օտարերկրյա մենաշնորհային ընկերությունների շահերը:

Տեղական արարական և հայկական մամուլը շատ հաճախ անդրադառնում էր թանկության աճին և ժողովրդի կենսամակարդակի օրրստօրե վատթարացմանը: Այսպես, «Կանչ» շարաթաթերթը գրում է. «Գիներու խելակորույս աճը Լիբանանի մեջ կը համակէ գրեթե բոլոր կալուածները: Մսնդամթերքի գիները կը բարձրանան, ըլլան անոնք ներմուծված թե տեղական: Հագուստեղենի գիները կը բարձրանան, բնակարանային գիները կը բարձրանան: Գեղորայքը երկար ժամանակ չուկայէն կտրվելն ետք, կը սղին: Սեփական դպրոցներու կրթաթոշակները կավելանան: Պետական դպրոցներու հարկերը կը բազմանան և կաճին (14): Հարկ է նշել, որ Լիբանանում ներմուծման և արտահանման մենաշնորհը գտնվում էր խոշոր առևտրականների ձեռքին, որոնք, երկրի ազատ տնտեսության քաղաքականության վրա հենվելով, կամայական և քմահաճ ձևով բարձրացնում էին շուկայական գները:

Վիճակագրական տվյալների համաձայն, 1939 թ. համեմատությամբ 70-ական թթ. սկզբին Լիբանանում թանկությունն աճել էր ութ անգամ: Միայն 1969-1972 թթ. միջև ընկած ժամանակաշրջանում կենսաստիճանը կազմել էր 16 %: 1966 թ. համեմատությամբ սննդամթերքի գները բարձրացել էին 30,7 %-ով, հագուստեղենինը՝ 24,4 %-ով, իսկ անցնող տարեշրջանին մսի գինը բարձրացել էր 19 %-ով, բանջարեղենինը՝ 57

%-ով, կաթնեղենինը՝ 26 %-ով, մրգեղենինը՝ 29 %-ով, ձվինը՝ 13,6 %-ով, մանկական և կանանց հագուստեղենինը՝ 12 %-ով (15):

Լիբանանի աշխատավոր ընտանիքների ապրուստի կենսամակարդակը ուսումնասիրելիս պարզվում է, որ յուրաքանչյուր ընտանիք միջին հաշվով սննդամթերքին հատկացնում էր իր ընդհանուր ծախսերի 26,63 %-ը, բնակարանային վարձերին՝ 19,21 %-ը, հագուստեղենին՝ 12,84 %-ը, բժշկական խնամքին և ղեղորայքին՝ 6,06 %-ը, ուսմանը՝ 5,87 %-ը, զրոսանքին և վայելքներին՝ 7,97 %-ը, տրանսպորտային ծախսերին՝ 11,23 %-ը:

1973 թ. սննդամթերքի և արդյունաբերական ապրանքների գներն է՛լ ավելի բարձրացան: Եթե մինչ այդ մսի մեկ կգ-ն արժեք ընդամենը 800 դահեկան, ապա նոր գինը հասավ մինչև 1200 դահեկանի, իսկ տարեվերջին գներն աճեցին մինչև 300 % (16):

Այս պայմաններում չափազանց ցածր էին աշխատավորների ամսական աշխատավարձերը: Բանվորի նվազագույն աշխատավարձը կազմում էր 225 լիբ. լիբա, որը չէր համապատասխանում գների հարաճուն բարձրացմանը և նրա նվազագույն պահանջների բավարարմանը:

Լիբանանյան «Ալ-Հավադես» շարաթաթերթի տվյալներով, տարեկան 6000 լիբ. լիբայից նվազ եկամուտ ունեցող ընտանիքը ընդդեմի, պտղի և մսի համար «կը տրամադրէ իր բյուջեի 6,67 %-ը, իսկ տարեկան 10.000 լիբ. լիբայեն ավելի եկամուտ ունեցող ընտանիքները նույն բաների համար կը տրամադրէն իրենց ապրուստի 1,46 %-ը» (17): Սա նշանակում է, որ եթե համեստ եկամուտ ունեցող ընտանիքը իր ծախսերի 6,67 %-ը հատկացնում էր անհրաժեշտ սննդամթերքների հայթայթմանը, ապա հարուստ ընտանիքների համար նման ծախսերը կազմում էին ընդամենը 1,46 %: Այսինքն, թանկությունը գլխավորաբար ազդում էր սահմանափակ եկամուտ ունեցող խավի վրա:

Լիբանանի թե՛ արար և թե՛ հայ աշխատավորության գերակշռող մասը իր ունեցած ցածր եկամուտների պատճառով հարկադրված էր անդուլ պայքար մղել իր ամենօրյա ապրուստը հայթայթելու համար: Վերը բերված թվերը ինքնին վկայում են աշխատավոր զանգվածի ապրուստի ծանր պայմանների մասին:

Լիբանանում բարձր էին նաև բնակարանային վարձերը, որոնք կազմում էին բանվորների ամսական աշխատավարձի մոտ 40 %-ը: Երկրում բարձրացել էին ուսման վարձերը, որը պատճառ էր դառնում դպրոցականների թվաքանակի չեղտակի նվազեցման: Այսպես, օրինակ, քաղաքներում 6-14 տարեկան երեխաների 12,4%-ը և գյուղարնակների

17%-ը ուսման վարձերի բարձր լինելու պատճառով չէին կարողանում հաճախել դպրոց (18): Գրան նպաստում էր նաև այն հանգամանքը, որ ուսումնական բյուջեին հատկացվում էր Լիբանանի ազգային եկամտի 2,1-2,5%-ը: Զարմանալի չէ, որ մոտ 3 մլն. բնակչություն ունեցող երկրում անգրագետների թիվը միջին հաշվով կազմում էր բնակչության 35%-ը (19):

Լիբանանի քաղաքական կուսակցությունների, արհմիութենական ու բանվորական կազմակերպությունների ուշադրության կենտրոնում եղել է երկրում ծայր առած թանկության պատճառով աշխատավոր ժողովրդի ծանր վիճակի փաստը: Այդ ուժերը հանդես էին գալիս ստեղծված զրույթունից դուրս գալու գործնական լուրջ պահանջներով ու արդարացի որոշումներով: Գրանք մասնավորապես վերաբերում էին սպառման ապրանքների գների վրա հսկողություն սահմանելու, սահմանափակ եկամուտ ունեցողների աշխատավարձը բարձրացնելու, աշխատանքային ժամեր սահմանելու, ուսման վարձերը պակասեցնելու, ղեղորայքի և բժշկական սպասարկման գներ սահմանելու, բնակարանային տազնապը բարելավելու, վարձերը իջեցնելու և այլ անհրաժեշտ հարցերի:

Թանկության դեմ պայքարի և ժողովրդի կենսապայմանները բարելավելու պահանջով հանդես եկան Լիբանանի մի շարք կուսակցություններ և քաղաքական հոսանքներ: 1973 թ. փետրվարին Լիբանանի կոմունիստական կուսակցության Կենտրոնական կոմիտեն իր գումարած նիստում, քննելով երկրի բնակչության մեծամասնությունը կազմող բանվորների, ծառայողների, ուսուցիչների և ուսանողների դժգոհությունը, առաջարկում էր զորավիգ կանգնել նրանց մղած արդարացի պայքարին:

1973-1974 թթ. Լիբանանի մի շարք քաղաքներում ծայր առան գործադուլային ու համաժողովրդական խոշոր շարժումներ՝ ուղղված չահագործման, կենսասղություն և իշխանությունների վարած ընկերային-տնտեսական քաղաքականության դեմ:

Բեյրութում և նրա արվարձաններում տեղի էին ունենում հրապարակային հանրահավաքներ, որոնց մասնակցում էին նաև հայ աշխատավորական զանգվածները: Նոր Հաճընի, Սալիլ Բաղալիի, Բուրջ Համուդի շրջաններում տեղի ունեցած հանրահավաքների ժամանակ հայ աշխատավորներն արտահայտում էին իրենց բողոքները հայատառ պաստառներով. «Հայերը և հայկական հառաջադիմական կուսակցությունները կը դատապարտեն գիներու բարձրացումը», «Բուրջ Համուդի հայությունը բուռնորեն կը բողոքէ կյանքի սղություն դեմ» և այլն:

1974 թ. փետրվարի 3-ին Լիբանանի կոմկուսի և սոցիալ-դեմոկրատ Հնչակյան կուսակցության նախաձեռնությամբ Բեյրութի Սալիլ Բադափի և Նոր Հաճըն հայկական շրջանում կազմակերպվեց խոշոր հանրահավաք՝ կենսասղություն դեմ: Մասնակցում էին Լիբանանի կոմկուսի և սոցիալ-դեմոկրատ Հնչակյան կուսակցության ներկայացուցիչներ՝ Գ. Տեր-Նիկողոսյանը, Ղ. Գանգրունին, Գ. Մոլոյանը, Լիբանանի սոցիալիստական-առաջադիմական կուսակցության անդամ և երկրի խորհրդարանի պատգամավոր Զ. Սաթիպը: Նրանք իրենց ելույթներում նշեցին հայ աշխատավորների ու երկրի ժողովրդական զանգվածների ընկերային-տնտեսական կյանքի նույնություն մասին: Այնտեղ ուղղակի շեշտվեց, որ «Հատաճաղիմական ուժերը կը նկատեն թե ժողովրդական պահանջներուն կենսագործման համար մղվող ու մղվելիք պայքարը ժողովրդական բոլոր խավերուն կենսական պարտականությունն է: Մենք համոզված ենք, թե սոցիալ-դեմոկրատ Հնչակյան և կոմունիստ կուսակցություններու միջև կատարվող գործակցությունը ի խնդիր ժողովրդին կենսական շահերուն պաշտպանություն՝ ունի մեծ նշանակությունը հայ աշխատավոր ժողովուրդը իր պահանջներուն շուրջ բոլորելու տեսակետով: Թող առավել ևս ամրապնդվի զույգ կուսակցություններու միջև համագործակցությունը՝ ի խնդիր հայ և արաբ աշխատավոր զանգվածներու բարօրության» (20):

Լիբանանի աշխատավորության իրավունքների պաշտպանության համար տեղի ունեցած համընդհանուր գործադուլներն ու ցույցերը, իրենց մասնակից դարձնելով նաև հայերին, կրում էին համաժողովրդավարական բնույթ և կարևոր նշանակություն ունեցան երկրի բանվորական շարժման պատմության մեջ: Այդ շարժումները, ուղղված լինելով երկրի խոշոր բուրժուազիայի և իշխող վերնախավի շահերի դեմ, որոշակիորեն նպաստեցին աշխատավորության պահանջների իրագործմանը:

1975 թ. Լիբանանում բռնկված քաղաքացիական պատերազմը էլ ավելի խորացրեց երկրի տնտեսական տագնապը և իր նախադեպը չունեցող ծանր վիճակ ստեղծեց ժողովրդի համար: Բոլոր ողբերգությունների կողքին, պատերազմի պատճառած ահավոր բեռը հիմնականում ընկավ նրա ուսերին, բերելով նոր դժվարություններ ու զրկանքներ:

Պատերազմի առաջին հինգ տարիներին աշխատավորության տնտեսական ծանր պայմանների մասին ընդհանուր պատկերացում է տալիս լիբանանյան «Ան-Նիդա» շաբաթաթերթում լույս տեսած տեղեկագիրը, ուր նշված է. «Աշխատավոր և պաշտոնյա ընտանիքների 89 %-ը բնակարանների համար նոր ապրանքներ գնելու հնարավորություն չի

ունեցել, 86 %-ը զրկված է եղել անձնական հաճույքներից և հոգևոր բավականությունից, 78 %-ը կրճատել է հագուստեղենի վրա կատարվելիք ծախսերը, 71 %-ը հնարավորություն չի ունեցել լրացուցիչ սննդամթերք գնելու, 57 %-ը զրկված է եղել բուժխնամքից, 50 %-ը ստիպված է եղել ամենօրյա աշխատանքից բացի հավելյալ գործ փնտրել, 44 %-ը իր զավակներից մեկին հարկադրված հանել է դպրոցից, 15 %-ը վաճառել է ունեցվածքի որոշ մասը, 9 %-ը կազմում են այն ընտանիքները, որոնց մեկից ավելի անդամները գաղթել են արտասահման (21):

Նախորդ տարիների համեմատությամբ, քաղաքացիական պատերազմի ժամանակ զգալիորեն բարձրացան ինչպես սննդամթերքի, այնպես էլ արդյունաբերական ապրանքների գները ու բնակարանային վարձերը: Սղություն դեմ պայքարը դարձավ աշխատավոր ժողովրդի կարևոր պահանջի արտահայտությունը:

1979 թ. կեսերին Լիբանանի արհմիութենական ու բանվորական կազմակերպությունները աշխուժացրին իրենց գործունեությունը երկրում: Նրանք կազմակերպում էին գործադուլներ ու հանրահավաքներ՝ ուղղված շարաշահույթների դեմ, պահանջելով աշխատավարձերի բարձրացում և անհրաժեշտ միջոցների ձեռնարկում ժողովրդի կենսամակարդակը բարելավելու համար:

Նույն թվականի վերջերին ժողովրդական շարժումները կրեցին ավելի զանգվածային բնույթ, իրենց մեջ ընդգրկելով նաև հայ աշխատավորությունը: Դեկտեմբերին Զարիֆ, Վաթվաթ և Այն Մրեյսե թաղերի հայ բնակչության մասնակցությամբ տեղի ունեցավ մի ժողով, ուր քննարկվեցին երկրի տնտեսական ծանր վիճակն ու թանկության պատճառները: Ժողովի մասնակիցներն ընտրեցին հանձնաժողով՝ ստեղծված ճգնաժամային պայմաններում ճշտելու հայ ազգաբնակչության պահանջները և դրանք վերադաս մարմիններին ներկայացնելու նպատակով: Այդ պահանջներն էին.

- ա) ճշտել ապրանքների գները, հսկել և ապահովել անոր հարգումը ատոքային մեջ,
- բ) քաջալերել համագործակցություններու (կոոպերատիվ) ցանցը,
- գ) աշխատավարձերու աստիճանական հավելում,
- դ) բնակարանային վարձերը նվազեցնել 50 %-ով (22):

Մայրաքաղաքի հայաչափ թաղամասերում կազմակերպվում էին հայ աշխատավորության հավաքներ և հանդիպումներ, որոնց ժամանակ կարծիքներ էին փոխանակվում թանկության շուրջ, ելքեր փնտրվում

ստեղծված վիճակից դուրս գալու համար: Հավաքների մասնակիցները, ինչպես գրում է «Վանշը», «միաձայնությունը իրենց պատրաստակամությունը կը հայտնեն նեցուկ կանգնելու սենդիկաներու պահանջներուն և հայ աշխատավորներն ալ մասնակից դարձնելու կատարվելիք շարժումներուն» (23):

1980 թ. սկզբին Լիբանանի արհմիությունների ընդհանուր համադաշնակցության ջանքերով բարձրացան աշխատավորության ամսական աշխատավարձերը 29 %-ով, և նվազագույն աշխատավարձը 525 լիբ. լիրայից բարձրացավ մինչև 675 լիրա: Այդ հավելումը կարևոր նվաճում էր և գոյություն ունեցող գների պայմաններում որոշակիորեն խոստանում էր բարելավել սահմանափակ եկամուտ ունեցողների գնողունակության մակարդակը:

Սակայն շարունակվող քաղաքացիական պատերազմը և իշխող վարչակարգի անկարողությունը տնտեսական քաղաքականության մեջ նպաստում էին գների շարունակական աճին և ծայրաստիճան վատթարացնում աշխատավորության տնտեսական վիճակը: Երկրում տիրող անքնական պայմանները մեծապես ազդում էին ժողովրդի վրա: Գործազրկությունը դարձավ սովորական երևույթ և շատերին ստիպեց աշխատանք որոնելու համար արտագաղթել երկրից:

Հայտնի է, որ պատերազմի տարիներին դադարեցին գործել մայրաքաղաքի և նրա արվարձաններում գտնվող բազմաթիվ ձեռնարկություններ: Գրանց որոշ մասը ամբողջությամբ քանդված էր, կային նաև մասամբ վնասված և վերականգնման անկարողության պատճառով անգործության մատնված շատ գործարաններ: Տիրող կացության պատճառով փլատակների վերածված ձեռնարկությունների աշխատողները զանգվածաբար ազատվում էին գործից: Սյանքի անապահովության և անկայունության պայմաններում բազմաթիվ աշխատավորներ՝ նրանց թվում նաև հայեր, անկարող լինելով ներկայանալ իրենց գործատեղերում, նախընտրում էին անգործ մնալ: Անգործությունը զանգվածային արտագաղթի պատճառ դարձավ: Արդեն 1977 թ. վերջերին, պատերազմից երկու տարի անց, Լիբանանից արտագաղթածների ընդհանուր թիվը հասել էր մոտ 80.000-ի (24):

1978 և 1979 թթ. Բեյրութի հայկական թաղամասերի վրա փաղանգավորների կատարած հարձակումները բացասաբար անդրադարձան հայ աշխատավորության վրա: Հատկապես հայերին պատկանող հյուսվածքեղենի և կոշիկի ձեռնարկություններում աշխատող բանվորները հարկադրված էին մնալ իրենց տներում, քանի որ անցումը մեկ չըջանից

մյուսը անհնարին էր: Հայկական թաղամասերում նման ձեռնարկությունների բացակայությունը և ընդհանուր անապահովության միջնորդությունը պատճառ դարձան, որ շատ հայեր մատնվեն անգործության և, ի վերջո, հարկադրված լինեն բռնելու արտագաղթի ճանապարհը: Հայ համայնքի զանգվածային արտագաղթը լուրջ բնույթ կրեց և մտահոգեց ազգային իշխանություններին: Սակայն, ցավոք սրտի, պատերազմի պատճառով ստեղծված քաղաքական անբուժելի տազնապը անկարող էր կասեցնել պարտադրված արտագաղթը, որի հիմնական ալիքն ուղղված էր Պարսից ծոցի երկրներ, ԱՄՆ, Կանադա և Ավստրալիա:

Բ. Լիբանանի Հայ գյուղացիությունը

Ինչպես լիբանանահայ աշխատավորությունը Լիբանանի բանվոր դասակարգի մի մասնիկն է, այնպես էլ լիբանանահայ գյուղացիությունը համարվում է երկրի գյուղացիության անբաժանելի տարրը: Հայ գյուղացիության խնդիրներն ու գյուղատնտեսության զարգացման հարցերը սերտորեն կապված են Լիբանանի գյուղատնտեսության ընդհանուր գոյավիճակի հետ:

Լիբանանի տնտեսությունը տարիներ ի վեր հիմնված է եղել գյուղատնտեսության վրա: Լինելով ագրարային երկիր, այնտեղ հիմնականում մշակվում է ցորեն, գարի, եգիպտացորեն, ծխախոտ, արևադարձային գյուղմթերքներ և այլն: Բավականին ուշադրություն է դարձվում նաև անասնապահության զարգացման վրա:

Գիտատեխնիկական մեթոդների կիրառման բացակայության պատճառով, երկրում գյուղատնտեսության զարգացման խնդիրը կանգնած էր որոշակի խոչընդոտների և դժվարությունների առջև: Գյուղատնտեսության զարգացման զլխավոր խոչընդոտներից մեկը հանդիսանում էր հողատարածությունների կենտրոնացումը խոշոր ավատատեր կալվածատերերի ձեռքում:

Տարեցտարի կրճատվում էր գյուղատնտեսությունից ստացվող ազգային եկամտի բաժինը: Եթե 1950-ական թթ. այն կազմում էր ազգային եկամտի 30 %-ը, ապա 70-ական թթ. նվազելով՝ դարձել էր 10 %-ից էլ պակաս (1): Սիստ նվազել էր նաև տեղական գյուղատնտեսական մթերքների արտադրության բաժինը ներքին շուկայի մատակարարման մեջ: Այսպես, 70-ական թթ. Լիբանանը ներմուծում էր իր սպառման հացահատիկի 75 %-ը, մսի 80 %-ը և կաթնամթերքի 60 %-ը (2), իսկ

բանջարեղենի և մրգերի պահանջարկի միայն մեկ երրորդ մասն էր ապահովում ներքին շուկայում:

Ձնայած Լիբանանի ընդհանուր տարածքի փոքրությունը (10.400 քառ. կմ), կամ 1.007.201 հեկտար, մշակվող տարածքը կազմում էր 273.890 հեկտար: 70-ական թթ. երկրի մշակելի հողերը ընդլայնվելու փոխարեն նվազել էին: Գրեթե 170.000 հեկտար հողատարածություն գտնվում էր անմշակ վիճակում, այսինքն այնքան, որքան կազմում էին անմշակ հողերը:

Գյուղատնտեսական մթերքների արտադրության գործընթացում սակավահող, մանր ու միջակ գյուղացին ենթարկվում էր շահագործման: Լիբանանի պայմաններում սակավահող գյուղացի էր համարվում 1-10 դոնում, մանր՝ 10-30, միջակ՝ 30-50, հարուստ՝ 50-200, խոշոր կալվածատեր՝ 200-ից ավելի դոնում ունեցողը (3):

Շահագործումն արտահայտվում էր հատկապես կալվածատերերի կողմից պարտադրված հողավարձերի թանկություն, փոխառությունների ստացման դժվարությունների, սերմերի հայթայթման, գյուղատնտեսական մեքենաների վարձակալման կամ գնման, անհրաժեշտ պարտանյութերի և բազմազան այլ ծախսերի կատարման ժամանակ: Գրան ավելացնենք նաև գյուղատնտեսական մթերքների արտադրության տարեկան բերքի մոտավորապես 20 %-ի ոչնչացումը բնության պատճառած վնասների հետևանքով և այդ ուղղությամբ կիրառվելիք միջոցառումների կամ գիտական մեթոդների օգտագործման բացակայությունը հանգամանքը:

Գյուղատնտեսության ոլորտում տիրող անիշխանությունն ու ազարային ծրագրի բացակայությունը էլ ավելի էին դժվարացնում առկա խոշորոտների լուծման հնարավորությունները: Այս պայմաններում մանր ու միջակ գյուղացիության, ինչպես նաև գյուղատնտեսության բնագավառում աշխատող բանվորների վիճակը օրըստօրե վատթարանում էր:

Գյուղական վայրերում ուշադրությունից դուրս էր մնում նաև հողի մարդկանց ընկերային պայմանների բարելավման՝ հատկապես դպրոցների, հիվանդանոցների, բժշկական խնամքի, հանրային ծառայությունների և սպասարկման ցածր մակարդակը բարելավելու խնդիրը: Այս ամենը իրար գումարվելով՝ պատճառ դարձան բազմաթիվ աղքատ, մանր ու միջակ գյուղացիական տնտեսությունների քայքայմանը, որոնք պարտքերից ազատվելու համար հաճախ իրենց հողակտորները զիջում էին կալվածատերերին, վաճառում վաշխառուներին և դառնում կիսապրոլետարներ (4): Միաժամանակ, չդիմանալով գոյություն ունե-

ցող դժվարություններին, բազմաթիվ գյուղացիներ դիմում էին դանգվածային արտագաղթերի՝ մեկնելով մայրաքաղաք կամ արտասահմանյան երկրներ:

Լիբանանյան իշխանությունները երկրի գյուղաբնակ շրջաններում արմատական բարեփոխություններ կատարելու ուղղությամբ ոչ մի միջոց չէին ձեռնարկում: Երկրում գոյություն չունեցող օրն է օրենք, որը սահմաններ չհազարծովող գյուղացիության և շահագործող ավատատեր-կալվածատերերի փոխհարաբերությունները: Գեռես կիրառվում էին վարձակալման այնպիսի ձևեր, ինչպիսիք էին մուրաբասան՝ քառորդային, երբ գյուղացին ստանում է բերքի 1/4-ը, իսկ հողատերը՝ 3/4-ը, և մունասաֆան՝ կիսարությունը (5):

Լիբանանի կառավարության քաղաքականությունը, փաստորեն, դրված էր երկրի խոշոր կալվածատերերի ու կապիտալիստների ծառայության տակ՝ ի նպաստ նրանց շահերի պաշտպանության:

Լիբանանի տնտեսության զարգացման խնդիրը որպես տնտեսական, քաղաքական, ընկերային և ազգային առաջնահերթ հարց, միշտ գտնվել է տարբեր քաղաքական ուժերի ուշադրության կենտրոնում:

1971 թ. առաջադիմական ուժերից մեկի՝ Լիբանանի կոմկուսի կողմից մշակվել էր ազրարային մի ծրագիր, որը հաշվի առնելով երկրի առանձնահատկություններն ու պայմանները, գիտական ուսումնասիրության էր ենթարկել գյուղատնտեսական վիճակը, ինչպես նաև նրա զարգացմանը խոչընդոտող հանգամանքները և առաջ քաշել հողային հարցը լուծելու վճռական պահանջը, մշտելով անհրաժեշտ քայլերի և ձեռնարկվելիք միջոցառումների ուղիները:

Վերոհիշյալ ծրագիրը, որի մասին կանխադատմանը ստորև, շահագրգռում էր նաև լիբանանահայ գյուղացիությանը, որի ճնշող մեծամասնությունը կազմված էր մանր գյուղացիներից, որոնք զլլսավորաբար զրազված էին խնձորի մշակությամբ, այգեգործությամբ, մասամբ նաև՝ անասնապահությամբ:

Փոքր-ինչ առաջ անցնելով՝ կանգ առնենք լիբանանահայ գյուղացիության վրա:

Լիբանանահայ գյուղացիությունը հիմնականում կենտրոնացած է Այնճար ավանում, որը գտնվում է Բեկկայի դաշտավայրում՝ Բեյրութ-Դամասկոս ճանապարհագրի վրա: Ինչպես արդեն նշել ենք վերևում, 1939 թ. բազմահազար հայեր (մուսալեոցիներ), Ալեքսանդրեստի սանջակը Թուրքիային բռնի կցվելուց հետո, ստիպված են լինում հեռանալ այնտեղից և զբաղեցնում են Այնճարի տարածքը:

Մինչև 1940-ական թթ. վերջերը Այնճարում հաստատված մուսալեռցիները չէին կարողանում համակերպվել նոր միջավայրի պայմաններին և գտնվում էին անորոշ վիճակում: Նրանք հույս ունեին և անհամբեր սպասում էին այն օրվան, երբ պատերազմի ավարտից հետո հնարավոր կլիներ կրկին վերադառնալ իրենց հարազատ լեռնաշխարհը՝ Մուսա լեռ և կամ մեկնել Սորհրդային Հայաստան և միանալ Մայր Հայրենիքի ժողովրդին:

Երկրորդ աշխարհամարտի ավարտից հետո ընկած ժամանակաշրջանը համընկավ Հայրենազարծության հետ: 1946-1947 թթ. Այնճարի Հայ ազգաբնակչության շուրջ կեսը՝ 548 ընտանիք, ներգաղթեց Հայրենիք, իսկ մնացածը, հաշտվելով տեղում մնալու գաղափարի հետ, վերջնականապես կապվեց Հողին, օգտագործելով նաև Հայաստան գաղթած իրենց Հայրենակիցների կալվածքները:

1950-ական թթ., այնճարահայության ջանքերով, երկրի ամենամուսայլ ու ամառի շրջանը վերածվեց գյուղատնտեսության համար մշակելի տարածքի և ծածկվեց տասնյակ հազարավոր պտղատու ծառերով: Փաստորեն, հայաբնակ այս ավանը տարիների ընթացքում դարձավ երկրի գյուղատնտեսության զարգացման կարևոր կենտրոններից մեկը:

1970-ական թթ. սկզբին այնճարահայության թիվը հաշվվում էր շուրջ 4000 հոգի: Յուրաքանչյուր ընտանիքի եկամտի հիմնական աղբյուրը հանդիսանում էր 1,5 հա (կամ 15 դոնում) հողատարածությունը, որը հավասարապես բաժանվել էր հայությանը դեռևս 1939 թ.:

Անդրադառնալով Այնճարի գյուղացիության սոցիալական կառուցվածքին, նրանց ընդհանուր առմամբ կարելի է դասել մանր գյուղացիների շարքին, որոնց ընդհանուր թիվը Լիրանանում կազմում էր շուրջ 91.000: Սակայն, եթե համեմատելու լինենք Լիրանանի գյուղական այլ շրջանների հետ, կտեսնենք, որ պատկերը Այնճարում գրեթե նույնը չէ, ինչպես մյուս շրջաններում: Երկրի գյուղական մյուս շրջաններում ակնառու էր ֆեոդալական ու կապիտալիստական արտադրահարաբերությունների գոյությունը, և պահպանվում էին թե՛ հողազուրկ և թե՛ մանր, միջակ գյուղացիներ ու հարուստ կալվածատերեր:

Բեյրութում հրատարակվող «Վանչ» շաբաթաթերթի աշխատակից Պ. Թուրունջյանը բավականին հարուստ տեղեկություններ է հավաքել Այնճարի գյուղատնտեսության զարգացման և Հայ գյուղացիության պայմանների ու գոյավիճակի մասին: Նրա հաղորդած տեղեկությունների համաձայն, Այնճարում բնակվող յուրաքանչյուր Հայ գյուղացի իր հողամասը ծառայեցրել է երկու նպատակի՝ բնակարանին և դրան կից

այգու ու ավելի մեծ մաս կազմող մշակելի տարածքին: Յուրաքանչյուր ընտանիք իր ունեցած մշակելի հողը համարյա ամբողջովին ծածկել է խնձորենիներով: Հայ գյուղացին մեկ դոնումից առավելագույնը ստացել է 700-1000 կգ խնձոր, այսինքն՝ տարեկան ստացել է մոտ 12 տոննա բերք (6): Այնճարի մշակելի ու ոռոգվող հողերի մասին խոսելիս, պետք է նկատի ունենալ, որ դրանց 85%-ը զբաղեցնում են խնձորենիները, որոնք բավականին եկամտաբեր են գյուղացիության համար: Սակայն անխուսափելի են նաև կլիմայական անբարենպաստ պայմանները, ցուրտը կամ երաշտը, որոնք վնասակար ազդեցություն են գործում գյուղատնտեսական մթերքների տարեկան ընդհանուր արտադրության շուրջ 20%-ի վրա:

Հայ աշխատավոր մարդու շինարար բազուկի հետ մեկտեղ մեծ դեր է խաղացել նաև ջուրը: Մշակելի հողերի ոռոգումը հիմնականում կատարվում էր Այնճարի և Եժմսինի գետերից, որոնք ամբողջովին բավարարում էին ոռոգման պահանջը:

Հիմնականում խնձորի մշակությամբ զբաղվող Այնճարի հայությանը կարելի է խմբավորել երեք ստորաբաժանումների. առաջին խումբը գրեթե ամբողջապես կապված է իր հողին, և նրա համար խնձորի արտադրությունը ապրուստի հիմնական միջոցն է: Երկրորդ ստորաբաժանման մեջ ընդգրկված են նրանք, ում համար խնձորի մշակումը հաճույքի կամ զբաղմունքի միջոց է, նաև՝ հավելյալ եկամտի աղբյուր: Այս հատվածի ապրուստի հիմնական միջոցը կամ գյուղում է կամ էլ նրա սահմաններից դուրս: Եվ, վերջապես, փոքր տոկոս կազմող երրորդ խումբը առնչություն չունի այգեգործության հետ և, իր ունեցած մշակելի տարածքը վաճառած լինելով ուրիշներին, ապրուստի ու եկամտի աղբյուրը գտել է այլ ասպարեզներում: Ի դեպ, պետք է նշել այն հանգամանքը, որ Այնճարում գյուղատնտեսական աշխատանքների մեջ ավելի շատ ընդգրկված են երիտասարդները, քան տարեց մարդիկ:

Մնձորը, որպես գյուղատնտեսական հիմնական արտադրատեսակ, արտահանվում է Այնճար ժամանած առևտրականների միջոցով: Վաճառքը կապված է որոշակի դժվարությունների հետ: Եթե Հայ գյուղացին խնձորի վաճառքից կարողացավ ապահովել 2400 լիր. լիրա (մեկ կգ խնձորը վաճառելով 20 դահեկանով), ապա 400 լիրա նա կվճարի 12 դոնում հողի համար գնելիք պարարտանյութեր, ծառերին սրսկումներ կատարելու, ջրելու, հերկելու և այլ ծախսերի համար: Նման պարագայում, եթե ամեն ինչ ընթանա բնականոն հունով, ապա նա կարող է տարեկան ապահովել 2000 լիրայի եկամուտ, որի մեջ ներդրված է իր և

ընտանիքի որոշ անդամների աշխատանքը: Հիշյալ գումարը չի կարող ապահովել իր տարեկան ընդհանուր ծախսերի գոնե կեսը (7):

Խնձորի սպառման մտահոգությունը ինչպես Այնճարի, այնպես էլ Լիբանանի բոլոր գյուղացիների և հատկապես մանր ու միջակ գյուղացիների համար մշտական մղձավանջ է: Այդ խնդիրը թողնվել է խոշոր առևտրականների կամ միջնորդների քմահաճույքին, որոնք որոշիչ դեր են խաղում գների սահմանման գործում և ապահովում են հսկայական եկամուտներ:

Խնձորի և պտղատու այլ մրգերի մշակումից բացի, Այնճարի հայերի որոշ մասը զբաղվում է նաև անասնապահությամբ, բնակչությանն ապահովելով մսով, կաթով և այլ անողամթերքներով:

«Այգ» օրաթերթի թղթակից Շահանդուխտը, այցելելով Այնճար և ծանոթանալով հայարևակ գյուղերի կյանքի բոլոր կողմերին գրում է. «Մոռական դաշտի կտոր մը իսկ չկա: Բոլորն ալ մշակված: Ամերիկյան համալսարանեն շրջանավարտ Հայ գյուղատնտեսներ հոս են: Կան ազարատերեր, որոնք կապ կը պահեն Հոլանդիայի հետ և Նույնիսկ կը բերեն Հոլանդական կովեր, կաթնատնտեսությունը զարգացնելու համար: Եվ ասիկա միայն ու միայն սեփական ճիգով, հողին ու քարին մեջ եղունգ մաչեցնելով, ժամանակեն շատ կանուխ ծերանալով» (8):

Այնճարում անասնապահությամբ զբաղվում էր բնակչության մոտ 25%-ը: Միջին հաշվով կաթի օրական արտադրությունը կազմում էր 1000-1500 լիտր, որի «մեկ մասը կսպառի ներքին շուկայի վրա, իսկ մնացած մեծ տոկոսը կիրոն 45 լիթ. դահեկանեն կը վաճառվի Այնճարի Գարակոզյան հաստատության կամ այլ մեծաքանակ սպառողներու» (9):

1970-ական թթ. սկզբին Այնճարն ուներ երկու կաթնատուն, որոնցից մեկը համարվում էր անձնական սեփականություն, իսկ մյուսը հովանավորում և ղեկավարում էր Գարակոզյան բարեսիրական հաստատությունը:

Անասնապահությամբ զբաղվող յուրաքանչյուր ընտանիք կաթի արտադրությունից միջին հաշվով օրական ապահովում էր շուրջ 600 լիթ. դահեկանի եկամուտ: Սակայն այդ գումարի մոտ 50%-ը ծախսվում էր ինչպես անասունների խնամքի, այնպես էլ անասնակերի հայթայթման վրա: Այդ հաշվարկով, ընտանիքի տարեկան ընդհանուր եկամուտը կարող էր կազմել շուրջ 1000 լիթ. լիթա: Նման պարագայում, անասնապահությամբ զբաղվող Հայ գյուղացին չէր կարող ունենալ իր տնտեսությունը ընդարձակելու և զարգացնելու հնարավորություն և, հանդիպելով նյութական որոշակի զմվարությունների, ինչպես նաև շահա-

գործման և տեղբայրի, հարկադրված էր (հատկապես գյուղի երիտասարդ սերունդը) լքել գյուղական միջավայրը և գաղթել մայրաքաղաք Բեյրութ:

Մենք արդեն նշել ենք վերևում, որ 1971 թ. Լիբանանի կոմկուսը մշակել ու առաջ էր քաշել գյուղատնտեսության զարգացման ծրագիր, որը արտահայտում էր նաև լիբանանահայ և, մասնավորապես, Այնճարի գյուղացիության անմիջական պահանջները: Այդ ծրագիրը անհրաժեշտ էր համարում արմատական ազդարային բարեփոխություններ իրականացնել, հիմնական ուշադրությունը դարձնելով հետևյալ խնդիրների վրա.

1. Սահմանել հողի սեփականություն ատավելագույն չափ:
2. Բռնագրավել բոլոր հողերը, որոնք գտնվում էին տեղական և օտարերկրյա կապիտալի տնօրինության ներքո և որոնք խլվել էին գյուղացիներից՝ պարտքերի բարձր տոկոսների դիմաց:
3. Բռնագրավել այն հողատարածությունները, որոնց չափը գերազանցում էր հողի սեփականության սահմանված ատավելագույն տարածությունը, և դրանք անվճար բաժանել հողագուրկ, սակավահող գյուղացիներին ու գյուղատնտեսական բանվորներին սեփականատիրական իրավունքով և այն պայմանով, որ հող ստացող գյուղացին առաջին տարին այն չմշակելու դեպքում ենթակա կլինի տուգանքների վճարման, իսկ երկրորդ տարում արդեն, նույնը կրկնվելու դեպքում, կզրկվի իրեն տրված հողատարածությունից:

Ազդարային բարեփոխությունների իրականացման ճանապարհին հիշյալ ծրագրում կարևոր տեղ է հատկացված հող ստացող գյուղացիներին փոխառություններ, սերմացու, ոռոգման միջոցներ, արդիական սարքավորումներ և մասնագետներ տրամադրելու հարցին, որի ապահովման պարագայում կրարձրանար աշխատանքի արտադրողականությունը: Այդ ծրագրի համաձայն, «պաշտպանվում էր մանր ու միջակ հողատերերի սեփականությունը, վերանում էին խոշոր հողատերերի ճնշումները և առավել ընդունելի պայմաններ էին ստեղծվում հողի արդյունավետ օգտագործման ու գյուղացու կենսամակարդակի բարձրացման համար» (10):

Լիբանանի կոմկուսի կողմից առաջ քաշված ազդարային արմատական բարեփոխությունների հիմնական խնդիրների մեջ կային կետեր, որոնք անմիջականորեն կապված էին լիբանանահայ գյուղացիության պահանջների հետ և արտահայտում էին նրա կենսական շահերը: Դրանք էին.

1. Լիակատար ազատություններ տալ մանր ու միջակ հողատեր գյուղացիներին՝ ստեղծելու համար արհեստակցական միություններ, շրջանային և ազգային կազմակերպություններ:

2. Ապահովել գյուղերում ժողովրդավարական ընդհանուր ազատությունների մթնոլորտ և ստեղծել անհրաժեշտ պայմաններ՝ քաջալերելու համար կոոպերատիվ շարժումը գյուղերում, որը գործնականում կարող էր նպաստել մանր ու միջակ գյուղացիների շահերին և ձերբազատել նրանց խոշոր հողատերերի ազդեցությունից:

3. Յուրաքանչյուր կոոպերատիվ մարմնի անհրաժեշտ է տրամադրել վարկեր, աջակցել մասնագետներով և տալ նրան լիազորություններ՝ ներմուծելու գյուղատնտեսական տեխնիկա և նվազ տուրքերով քիմիական նյութեր:

4. Փոխադրական միջոցներ տալ կոոպերատիվ հաստատություններին՝ գյուղմթերքները դեպի սպառման չուկաներ փոխադրելու խնդիրը դյուրացնելու նպատակով: Միաժամանակ այդ հաստատություններին անհրաժեշտ է օժանդակել, որպեսզի յուրաքանչյուրն ունենա իր կենտրոնը քաղաքներում՝ արտադրանքը ժամանակին իրացնելու համար: Դրանով կոոպերատիվ հաստատությունների կենտրոնները կարող էին ղառնալ կապի միջոց արտադրողի և սպառողի միջև (11):

Լիբանանահայ գյուղացիության համար կարևոր նշանակություն ուներ մանր ու միջակ հողատերերին տուրքերից ազատելու խնդիրը: Փաստորեն, նրանց ղերծ պահելով տուրքերից և սահմանելով տուրքեր խոշոր հողատերերի եկամուտների վրա, հնարավոր կլինեք այդ տուրքերի հաշվին մեծացնել սոցիալական ապահովությունը և հոգալ մանր ու միջին հողատերերի մշակելի տարածությունների յուրացման վրա արվող ծախսերը:

Ելնելով իր անմիջական շահերից, լիբանանահայ գյուղացիությունը Այնճարում, կոոպերատիվ հաստատություններ ստեղծելով, կարող էր նպաստել ազրարային արմատական բարեփոխությունների իրականացմանը և, համազործակցելով մարզի շրջակա գյուղերի արար գյուղացիական զանգվածների հետ, կապահովեր նաև գյուղատնտեսության հետագա զարգացումը և իր կյանքի կենսամակարդակի բարձրացումը:

Գ. Լիբանանի ազգային իշխանությունը, նրա գործունեությունը և Հայ Համայնքի իրավական դրությունը

Լիբանանը կրոնական էթնիկ բազմաթիվ համայնքներից ու խմբավորումներից կազմված երկիր է, որոնք պաշտոնապես ճանաչում են գտել լիբանանյան կառավարության կողմից:

Երկրի մահմեդական (սուննի և շիա ճյուղավորումների) և դրուզ ազգաբնակչության կողքին զգալի թիվ են կազմում քրիստոնյա համայնքի ներկայացուցիչները՝ մարոնիները, ինչպես նաև Հույն ուղղափառ, Հույն կաթողիկե, նեստորական և յակոբիտ դավանանքի հետնորդները, Հայ առաքելական, Հայ կաթողիկե և ավետարանական հարանվանությունները:

Լիբանանի վերջին՝ 1932 թ. մարդահամարի համաձայն, քրիստոնյաները կազմել են բնակչության մեծամասնությունը՝ 53 %, մահմեդականները՝ 40 %, դրուզները՝ 6 % և մնացած փոքրամասնությունները՝ 1 % (1): Սակայն տարիների ընթացքում երկրի բնակչության կոմպոզիցիան համակարգի հավասարակշռությունը սկսում է խախտվել՝ քրիստոնյաների հետ համեմատած մահմեդական ազգաբնակչության շեշտակի աճի հետևանքով:

Հայ համայնքը Լիբանանում ներկայանում է կրոնական երեք հարանվանություններով՝ Հայ առաքելական, կաթողիկե և ավետարանական: Այս հարանվանություններին պատկանող եկեղեցիները ազդեցիկ և մեծ դեր են խաղացել ու շարունակում են խաղալ Լիբանանի Հայ համայնքի ազգային կյանքում: Առաքելական եկեղեցին համախմբել է իր շուրջը Հայ ազգաբնակչության մոտ 80 %-ը, կաթողիկե համայնքը ներկայացնում է Հայության ընդամենը 15 %-ը՝ մոտ 30.000 մարդ և, վերջապես, 5 %-ը՝ (2) 10.000 հոգի հետևում է ավետարանական եկեղեցուն:

Հայ առաքելական և կաթողիկե եկեղեցիները պաշտոնապես ճանաչված են լիբանանյան իշխանությունների կողմից և ունեն անկախ գործունեություն ծավալելու կարգավիճակ: Մինչդեռ Հայ ավետարանական եկեղեցին Լիբանանի ընդհանուր ավետարանական եկեղեցիների միության մաս է կազմում և չունի անկախ կարգավիճակ: Այն անդամակցում է Մերձավոր Արևելքի ավետարանական եկեղեցիների միությանը:

Լիրանանահայ համայնքն առաջնորդվում ու ղեկավարվում է երեք՝ անձնական ու դատական իրավունքների և ազգային սահմանադրության օրինազրբերով, որոնք վավերացված են լիրանայան կառավարության կողմից: Ի տարբերություն սփյուռքի մյուս հայաշատ կենտրոնների՝ ԱՄՆ-ի կամ եվրոպական հայկական համայնքների, լիրանանահայությունը, ըստ երևույթին, բացառություն է կազմում պետական նման իրավասություններ վայելելու մեջ:

Լիրանանի հայ առաքելական համայնքի ազգային, կրոնական, եկեղեցական, կրթական և վարչական գործերը ամբողջապես ղեկավարվում են 1863 թ. հռչակված Ազգային սահմանադրության սկզբունքներով: Այդ սկզբունքներով է առաջնորդվում ու գործում ինչպես Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսությունը, այնպես էլ լիրանայան թեմը (3):

Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսության օրենսդիր մարմինը Հանդիսանում է Ազգային ընդհանուր ժողովը, որի հիմնական խնդիրն է՝

1. Անխախտ պահել Ազգային սահմանադրության հիմնական սկզբունքները:

2. Ընտրել Ազգային կենտրոնական վարչության կրոնական ու քաղաքական ժողովներ և մշակել դրանց գործունեության ընդհանուր ուղեգիծը:

Ազգային ընդհանուր ժողովի և կենտրոնական վարչությունների (կրոնական և քաղաքական) նախագահը հանդիսանում է կաթողիկոսը: Ազգային ընդհանուր ժողովի անդամները ընտրվում են թեմերի գավառական կամ թեմական ժողովների կողմից՝ յուրաքանչյուր 10.000 շնչին մեկ անդամ: Այն թեմերը, որոնց բնակչության թիվը պակաս է տասը հազարից, իրավունք ունեն մեկ հոգևորական և մեկ աշխարհիկ անդամ ունենալու: Այստեղ ավելացնենք նաև, որ Ազգային ընդհանուր ժողովի անդամների թիվի մեկ յոթերորդը բաղկացած է հոգևորականներից, իսկ վեց յոթերորդը՝ աշխարհիկ տարրերից: Ի պաշտոնն եկեղեցական անդամները թեմակալ առաջնորդներ են, սակայն նրանց կողքին կան այլ եկեղեցականներ, որոնք ընտրվում են թեմերի եկեղեցական համագումարների կողմից: Յուրաքանչյուր թեմ առնվազն մեկ եկեղեցական անդամով պետք է մասնակցի Ազգային ընդհանուր ժողովին: Լիրանանի թեմն ունի 16 ներկայացուցիչ անդամներ Ազգային ընդհանուր ժողովում:

Ազգային ընդհանուր ժողովը գումարվում է երկու տարին մեկ անգամ՝ կաթողիկոսի և տեղապահի հրավերով: Արտակարգ Ազգային ընդհանուր ժողովներ կարող են գումարվել Ազգային սահմանադրության նախատեսած պայմաններով:

Ինչպես Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսությունն ունի իր Ազգային

ընդհանուր ժողովը և կենտրոնական՝ կրոնական ու քաղաքական վարչությունները, այնպես էլ Լիրանանի թեմը (4) ունի իր սահմանադրական՝ գավառական, քաղաքական և կրոնական ժողովները, որոնց նախագահում է թեմի առաջնորդը:

Լիրանայան թեմի կրոնական ու քաղաքական ժողովները բաղկացած են յոթ քահանաներից և նույնքան աշխարհիկ անդամներից, որոնք ընտրվում են Ազգային գավառական ժողովի կողմից երկու տարին մեկ անգամ:

Կրոնական ժողովը զբաղվում է կրոնական ու եկեղեցական խնդիրներով: Աշխատում է կազմակերպել թեմի եկեղեցիների ու քահանաների գործունեությունը, հսկել Հայաստանյայց եկեղեցու կանոնների կատարմանը, ծեսերի և կրոնական արարողությունների անցկացմանը:

Քաղաքական ժողովն ընտրում է թեմի առաջնորդին: Այդ մարմնի հիմնական խնդիրն է հետևել Ազգային գավառական ժողովի որոշումների գործադրմանը, հաստատել թաղական ընտրությունները, վարել զուտ ընտրական բնույթ կրող գործեր: Քաղաքական ժողովը երկու տարվա ժամանակաշրջանի համար նշանակում է տնտեսական և ուսումնական խորհուրդներ, ինչպես նաև կալվածքների տեսչություն:

Տնտեսական խորհուրդը հիմնականում զբաղվում է Ազգային տուրքի գանձումներով և ապահովում է ազգային առաջնորդարանի բյուջեն: Նրա իրավասության մեջ մտնում է վարժարանների, բյուջեների, ինչպես նաև եկեղեցիների և թաղական մարմինների հաշվապահական գործերի վրա հսկողություն սահմանելը:

Ինչ վերաբերում է ուսումնական խորհրդի պարտականություններին, ապա նրա իրավասության մեջ մտնում է թեմի բոլոր վարժարանների կրթական գործի հսկողությունը: Այն մշակում է կրթական ծրագիր և կատարում է դասազրբերի ընտրություններ: Ուսումնական խորհուրդը ղեկավարում է ազգային վարժարանների գործունեությունը հատուկ կանոնադրությամբ, որը հաստատված է թեմի Ազգային գավառական ժողովի կողմից:

Քաղաքական ժողովի կողմից նշանակված կալվածքների տեսչությունը զբաղվում է թեմի մեջ գտնվող ազգային կալվածքներով, դրանց սեփականաթղթերով և զանազան կալվածախնդիրներով:

Ազգային առաջնորդարանի եկամուտները գոյանում են նրա կողմից տրված քաղաքացիների վկայագրերի, հաստատագրերի, ինչպես նաև ամուսնական ու պսակի արտոնագրերի տուրքերից և եկեղեցիների ծախսարածիկներից:

Հարյուր տարուց ավելի է, որ Հայ ժողովրդի արևմտահայ հատվածի

ազգային-եկեղեցական կյանքը ղեկավարվում է 1863 թ. հռչակված Ազգային սահմանադրությանը: Նրանով են ճշտվել հայ ազգի և նրա յուրաքանչյուր անդամի պարտականություններն ու պարտավորությունները՝ առաջնորդվելով «Իրավանց և պարտյաց» հիմնական սկզբունքով:

Ազգային սահմանադրության մեջ տուրքի մասին սկզբունքը ձևակերպված է հետևյալ կերպ. «Ազգայնոց պարտականությունն է Ազգային պիտոյիտը պահանջաց ծախսերուն մասնակից ըլլալ՝ յուրաքանչյուրը իր կարողության չափով: Ազգին խնդրած ծառայությանցը հոծարակամ հանձնառու ըլլալ և անոր ըրած տնօրինությանց սիրով հնազանդիլ» (5):

Ազգային սահմանադրության հռչակումից ու գործադրության մեջ մտնելուց ի վեր ազգային տուրքը առաջ է բերել նյութական պատասխանատվության գիտակցություն ազգային կարիքները հոգալու համար: Ազգային տուրքի գանձումը կարևոր դեր է խաղում առաջնորդարանի բյուջեի կազմման մեջ:

Լիբանանի թեմի գավառական ժողովի որոշումով, 1965 թ. ի վեր ազգային տուրքից ստացված հասույթը բաժանվել է հետևյալ կերպ. «80%-ը հատկացվել է ուսումնական և 10%-ը՝ տնտեսական խորհուրդներին, 5%-ը՝ կրոնական ժողովին և մնացած 5%-ը թողնվել է առաջնորդարանի տրամադրության տակ որպես անձեռնմխելի ֆոնդ» (6):

Ինչպես երևում է տոկոսներից, կրթական գործին արդարացիորեն հատկացվել է ազգային տուրքի բյուջեի առավելագույն չափը, որը հաստատում է ազգային վարժարանների պահպանության կարևորությունն ու դրանց կենսարար դերը: Ուսումնական խորհուրդը ազգային տուրքից գոյացած իր գումարների հաշվին մեծապես օժանդակում է փոքրթիվ աշակերտություն ունեցող այն վարժարաններին, որոնց եկամուտները, ինչպես սահմանափակ, ի վիճակի չեն ուսուցչական անձնակազմի աշխատավարձերը վճարել ամբողջովին: Միևնույն ժամանակ նույն խորհուրդը ունեցած գումարներով ֆինանսավորում է նաև օտարահպատակ ուսուցիչներին տրվող հատկացումների 30%-ը (7):

Ազգային սահմանադրության համաձայն, թեմի մեջ մտնող Հայաստանյայց եկեղեցուն հետևող յուրաքանչյուր անդամ պարտավոր է մասնակցություն ունենալ ազգային տուրքի վճարմանը իր ունեցած եկամուտների կարողության չափով: Ազգային տուրքի գանձման չափը բոլորի համար հավասար չէ և կապված է յուրաքանչյուր Հայ աշխատավորի եկամտի չափից: Այն ճշտվում և նշանակվում է ազգային վարչության տնտեսական խորհրդի կողմից՝ տվյալ շրջանի թաղակալության հետ համախորհուրդ:

1960-ական թթ. վերջերին և 1970-ականների սկզբին Լիբանանում ազգային տուրքի վճարումների ուղղությամբ տարվող աշխատանքները կազմակերպված ընդլայնվել են կրել՝ ազգային իշխանությունների ունեցած թերացումների և ցուցաբերած պահվածության պատճառով: Տնտեսական խորհուրդը, որի վրա դրված է եղել տուրքերի գանձման կանոնավոր աշխատանքներ կատարելու պատասխանատվությունը, չի կատարել վիճակագրական աշխատանքներ և նույնիսկ չի կազմել հայ առաքելական եկեղեցուն պատկանող հայության թվական պատկերի շուրջ մշտական վիճակագրական ցուցակներ:

Լիբանանյան թեմի տնտեսական խորհրդի ատենապետ Նշան Թյույսուզյանը, անդրադառնալով ազգային տուրքի գանձման թերացումներին և դժվարություններին նշում է. «Լիբանանի թեմի ազգային իշխանությունները տեղաբայի դատապարտված կացության մեջ կը գտնվին: Ազգային վարժարաններու ցանցը ղեկավարող ուսումնական խորհուրդն էր քացի, Ազգային վարչության մյուս բոլոր խորհուրդներն ու ժողովները դարձած են անվանական ներկայություններ: Ազգային իշխանությունները պարզապես ֆոյկլորիկ նշանակություն մը ստացած են և կը հիշվին եկեղեցական արարողություններու և ընտանեկան վեճերու առիթով միայն: Իսկ ինչ կը վերաբերի ազգային տուրքին, ապա հանրային կարծիքը ոչ միայն ծանոթ չէ ազգային դատարարկության գործին մեջ անոր վստահված դերին, այլև իրեն չի դիմվիր մինչև իսկ գանձումներու համար» (8):

Ազգային տուրքի գանձման անարդյունավետության պատճառը պետք է փնտրել ոչ միայն Հայ առաքելական եկեղեցուն պատկանող գանձվածների ազգային պարտականության թերացումների մեջ, այլև, ինչպես ճիշտ է նկատել ատենապետ Ն. Թյույսուզյանը, պետք է բացատրել այդ տուրքի կարևորության ու նպատակի մասին համայնքի հետ տարվելիք անհրաժեշտ բացատրական աշխատանքների բացակայությամբ:

Եթե հետևենք 70-ական թթ. սկզբներին լիբանանյան թեմի ազգային իշխանությունների կողմից հրապարակված տվյալներին, ապա «160.000 հայություն հաշվվող երկրում, որից 135.000 պատկանում են առաքելական եկեղեցուն, տոմարներում հաշվառման մեջ գտնվել են շուրջ 19.000 հայ, որից ընդամենը 7395 հոգի է վճարել ազգային տուրքը» (9), այսինքն՝ 40%-ը:

Ընդհանուր պատկերացում կազմելու համար ստորև ներկայացնում ենք ազգային տուրք վճարողների համեմատական ցուցակ, որը ցույց է տալիս Լիբանանի տարբեր քաղաքներում ու շրջաններում ապրող հայության մասնակցությունը (10):

Շրջաններ	Ամօների թիվը ըստ տոմարների	վճարող. թիվը	%-ային հարաբ.
Բեյրութ	3302	1515	46
Նոր Սարաշ	3406	1272	55
Նոր Ադանա	1765	452	26
Էշրեֆիյե	1528	738	48
Ունեյլ	1158	238	21
Քարանթինա	1090	434	40
Նոր Չաճըն	1062	164	15
Այնճար	917	506	55
Նոր Սիս	777	231	30
Չայաշեն	712	288	41
Փոքր շրջան (Ջունի, Անթիլիաս)	576	279	50
Ջահլե	472	286	66
Նոր Ամանոս	435	293	67
Տրիպոլի	347	205	60
Տիրո	1515	494	32

Ինչպես ցույց է տալիս վերոհիշյալ աղյուսակը, Լիբանանի բոլոր Հայա-շատ կենտրոններում ազգային տուրք վճարողների թիվը միջին հաշվով կազմել է տոմարներում ներկայացված քաղաքացիների կեսից էլ պակաս:

Ազգային տուրքի գանձման արդյունավետ կազմակերպման հարցը միշտ մտահոգել է տնտեսական խորհրդին և գտնվել է նրա ուշադ-րության կենտրոնում:

1972 թ. Լիբանանի թեմի ազգային վարչության տնտեսական խոր-հուրդը մշակել է տուրքերի գանձման նոր եղանակ՝ Հենվելով թաղային բաժանումների վրա: Նկատի ունենալով Լիբանանի Հայոց թեմի ութ գլխավոր շրջանների բաժանվածության հանգամանքը, որոնցից յուրա-քանչյուրն ընդգրկում է մեկ կամ ավելի թաղական խորհուրդներ (ամեն ծխի թվական կազմին համապատասխան), յուրաքանչյուր գլխավոր շրջանի համար նշանակվում էր հատուկ գանձիչ՝ տուրքի գանձումները կատարելու համար: Եթե նախկինում այդ աշխատանքի պատասխա-նատվությունն ընկած էր թաղական խորհուրդների վրա, նոր կարգով այն կենտրոնանում էր տնտեսական խորհրդի ձեռքում, որը որպես Հիմնական աշխատանք պարտավորվում էր մոտավոր ճշտությամբ կազ-մել ազգային տուրք վճարելու ենթակա Հայերի անվանացանկը, նրանց հասցեներն ու կեցության տվյալները, ինչպես նաև մանրամասներ աշ-խատանքի և ունեցած եկամտի մասին:

Բացի այդ, «վերոհիշյալ գործի արդյունավետությունից ելնելով, յու-

րաքանչյուր լիբանանահայ որևէ հարցով առաջնորդարան դիմելիս, ունեցած խնդրանքը ընթացքի մեջ էր դրվում այն ժամանակ, եթե նրա մոտ բացակայում էր ազգային տուրքի վճարման պարտքը:

Անշուշտ, տնտեսական խորհրդի կողմից ձևակերպված ամեն մի քայլ արվում էր միմիայն ազգային իշխանությունների գործունեությունը համայնքում աշխուժացնելու նպատակով և բարձրացնելու համայնքի ներսում ազգային տուրքի գաղափարի իմաստը: Այսինքն, ստեղծել այն գաղափարը, որ տուրքերի գանձման շնորհիվ է հնարավոր ապահովել ազգային կրթական օջախների գոյատևումը և բարելավել դրանց մա-կարդակը:

Ինչպես արդեն նշել ենք վերևում, Լիբանանի ժողովուրդը բաղկա-ցած է տարբեր կրոնական հարանվանություններից ու համայնքներից: Երկրի անկախության նվաճումից ի վեր հասարակությունը ներկայաց-նող համայնքները սկսեցին կարևոր դեր խաղալ ինչպես կրոնական, այնպես էլ քաղաքական կյանքում:

Կոնֆեսիոնալ կարգավիճակի գոյությունը դարձավ Լիբանանի քա-ղաքական կառուցվածքի հիմքը, որը հաստատվել է լիբանանյան սահ-մանադրության կողմից:

Լիբանանում գոյություն ունեցող օրենսդրությունը և գործող օ-րենքները հավասարապես տարածվում են բոլոր համայնքների վրա, և համայնքների իրավունքները հարգվում են պետության կողմից այդ օրենքների համաձայն:

Երկրում արդարադատության մեխանիզմը և հիմնական օրենքները գործում են ընդհանուր ձևով: Սակայն, ամուսնություն կամ ամուսնա-լուծություն, ժառանգական իրավունքի, ինչպես նաև կրոնական հար-ցերի հետ կապված խնդիրներ քննվում են և հաստատվում համայնքա-յին կրոնական դատարանների կողմից: Յուրաքանչյուր լիբանանցի, պատկանելով այս կամ այն համայնքին, պարտավոր է ենթարկվել իր համայնքում գործող օրենքներին: Ինչպես, օրինակ, Հայ համայնքի ազ-գային, եկեղեցական, կրթական և վարչական բոլոր գործերը ղեկավար-վում են Ազգային սահմանադրության սկզբունքներով:

Լիբանանում կողք կողքի ապրող համայնքների հարաբերություն-ները հիմնված են փոխադարձ հարգանքի ու հանդուրժողականության վրա: Երկրի սահմանադրության 24-րդ հոդվածի համաձայն, «համայնք-ները ներկայացվում են խորհրդարանում թվական ընդհանուր կազմին համապատասխան» (11): խորհրդարանը համայնքային շահերի բախ-ման Հետևանքով առաջացող հակասությունների գլխավոր հավասա-

րակչող ուժն է Հանդիսանում: Այն կազմված է 99 անդամներից և գումարվում է չորս տարին մեկ անգամ: Ոտրհրդարանի անդամները ընտրվում են ոչ միայն Համայնքի, այլև իրենց ընտրաչրջանի ողջ բնակչության կողմից: Ընտրաչրջանները բաժանված են այնպես, որ «կարելի ըլլայ առավելագույն չափով հիմնվել բաղկացուցիչ բնակչության Համայնքային պատկանելության վրա» (12):

Տեղ-տեղ բնակչության բաշխումն այնպիսին է, որ տվյալ շրջանից ընտրվող մեկ կամ երկու և երբեմն էլ ավելի պատգամավորներ պատկանում են նույն Համայնքին: Քվեարկողների Համար կարևոր նշանակություն ունի ոչ միայն պատգամավորների Համայնքային պատկանելությունը, այլև իրենց Համայնքում գոյություն ունեցող քաղաքական տրամադրություններն ու զանազան քաղաքական հոսանքներին Հարելու գործոնը:

Ինչպես Լիբանանի մյուս Համայնքները (13), լիբանանահայությունը ևս ունի պատգամավորական տեղերի բաշխման մշտական ձև: Այսպես, Հայ առաքելական եկեղեցուն Հետևողները իրավունք ունեն խորհրդարանում ունենալու չորս պատգամավոր, իսկ կաթողիկե և ավետարանական Համայնքները՝ մեկական:

1972 թ. տեղի ունեցած պատգամավորական ընտրություններին Հայ Համայնքի չորս ներկայացուցիչներ՝ մեթր Ս. Պապիկյանը, Ս. Ռանամիրյանը, ղոկտ. Ա. Մանուկյանը և ղոկտ. Մ. Էպիտիմյանը տեղ զբաղեցին Լիբանանի խորհրդարանում:

Լինելով Հասարակական ու քաղաքական գործիչներ, Հայ Համայնքի պատգամավորները աշխույժ մասնակցություն են ունենում երկրի կառավարմանը և Հանդես են գալիս լիբանանահայության շահերի պաշտպանությանը: Այդ պատգամավորներից ոմանք Լիբանանում վերջին տասնամյակներին զբաղեցրել են նախարարական պաշտոններ:

1969 թ. կազմված Ռաշիդ Քարամեի կառավարության մեջ պատգամավոր Ս. Պապիկյանը նշանակվել է առողջապահության նախարար, իսկ ավելի ուշ, 1973-1974 թթ. Ս. Ռանամիրյանը զբաղեցրել է զբոսաշրջության նախարարի պաշտոնը:

Ինչպես մյուս Համայնքների, այնպես էլ Հայ Համայնքի կողմից ընտրված պատգամավորները աչքի են ընկել երկրի քաղաքական անցողարձերին իրենց խաղացած դերով, Հատկապես քաղաքացիական պատերազմի տարիներին:

Քաղաքական կյանքին նրանց մասնակցությունը և ակտիվությունը Հանդես բերելու գործում որպես գլխավոր միջոց նպաստել են Հայկական քաղաքական կուսակցությունները:

ՉԼՈՒՄ ԵՐՐՈՐԴ

1975 թ. քաղաքացիական պատերազմը
Լիբանանում և հայ համայնքը

1970-ական թթ. կեսերից միջերկրածովյան խաղաղ Լիբանանը դարձավ արյունալի ու ողբերգական իրադարձությունների թատերաբեմ: Սկսված քաղաքացիական պատերազմը վերածվեց միջազգային Հարցի, որին անդրադարձան աշխարհի զանգվածային լրատվության բոլոր միջոցները:

Շուրջ տասնհինգ տարի շարունակվող այդ կոնֆլիկտը խլեց տասնյակ Հազարավոր մարդկային կյանք, թողեց Հազարավոր վիրավորներ ու անօթևան քաղաքացիներ, ավերեց երկրի տնտեսությունն ու ահռելի նյութական վնասների պատճառ դարձավ: Եվ այդ ծանր տարիներին տառապանքների ու արհավիրքների ենթարկվեց նաև Լիբանանի Հայ Համայնքը:

Լիբանանի քաղաքացիական պատերազմի սկիզբը Համարում են 1975 թվականի ապրիլի 13-ը: Այդ օրը, Բեյրութի արևելյան Հատվածում, Այն էլ Ռումմանայում, որը բնակեցված է քրիստոնյաներով, տեղի էր ունենում նոր եկեղեցու բացման արարողություն: Հանդիսության ժամանակ, որին ներկա էին Լիբանանի այդ ժամանակվա ամենաազդեցիկ՝ փաղանգներ (ալ Քաթաիբ) կուսակցության ղեկավարները, լավեցին կրակոցներ, որոնց արդյունքում սպանվեցին կուսակցության առաջնորդ Պիեռ Ժմայելի թիկնապահները: Նույն օրը Բեյրութի արևմտյան Հատվածից մի խումբ պաղեստինցիներ ավտոբուսով վերադառնում էին մայրաքաղաքի արևելյան շրջանում գտնվող պաղեստինյան թեկ Ձաաթար կոչվող իրենց ճամբարը: Անցնելով Այն էլ Ռումմանայի ճանապարհով, փաղանգավորների զինված ջոկատները զնդակոծում են ավտոբուսը, որի Հետևանքով զոհվում են տասնյոթ պաղեստինցի գաղթականներ:

Այս միջադեպը ահազանգ դարձավ քաղաքացիական պատերազմի սկսման Համար: Անմիջապես Բեյրութի արևելյան ու արևմտյան Հատ-

վածներում, որոնցից յուրաքանչյուրը գտնվում էր կրոնական ու էթնիկական տարբեր համայնքների ու քաղաքական Հոսանքների ազդեցության տակ, սկսվեցին արյունալի բախումներ, որոնք հետագայում տարածվեցին ամբողջ երկրով մեկ, անցնելով բազմաթիվ փուլերով ու շարունակվելով մինչև 90-ականների սկիզբը:

Սակայն, 1975 թ. Լիբանանում սկսված քաղաքացիական պատերազմը ուներ մի շարք պատճառներ: Կարևորագույն պատճառներից մեկը երկրում անկախության նվաճման ժամանակ (1943 թ. նոյեմբեր) հասարակության ընկերային-քաղաքական ու պետական կառուցվածքի հիմքում դրված կրոնա-համայնքային կամ, այսպես կոչված, կոնֆեսսիոնալիզմի սկզբունքի ընդունումն է: Լիբանանի անկախությունը հռչակելու ժամանակ երկրի ամենաազդեցիկ համայնքի՝ քրիստոնյա մարոնիների և մահմեդական սուննի համայնքի ներկայացուցիչների միջև կնքվեց մի համաձայնագիր «Ազգային ուխտը» (1), ըստ որի որոշվում էր պետական իշխանության կարգը կրոնական տարբեր համայնքների միջև: Կրոնա-համայնքային սկզբունքի համաձայն, երկրի կառավարման ու պետական բարձր մարմիններում քրիստոնյա մարոնի համայնքի ներկայացուցիչները տիրապետող դիրքեր էին զբաղում: Փաստորեն, կոնֆեսսիոնալիզմը իր արտահայտությունը գտավ ոչ միայն Լիբանանի պետական ու քաղաքական համակարգում, այլև «ամենօրյա կյանքում՝ առևտրի ու աշխատանքի թույլտվության, մաքսային, գործարքների արտոնության և այլ հարցերում» (2): «Ազգային ուխտը» քրիստոնյա մարոնիներին Հնարավորություն ընձեռեց ղեկավար դեր խաղալու երկրի կառավարման ամբողջ համակարգում և, ամեն ջանք ու միջոց օգտագործելով, նրանք ձգտում էին պահպանել կոնֆեսսիոնալիզմի սկզբունքը:

Անդրադառնալով կրոնա-համայնքային սկզբունքին, արևելագետ Նիկոլայ Հովհաննիսյանն իր «Լիբանանյան ճգնաժամը և Լիբանանի Հայ համայնքի դիրքորոշումը» գրքուկի մեջ իրավացիորեն նշում է, որ «Լիբանանում անկախության նվաճումից հետո Հաստատվեց քրիստոնյա-մարոնի համայնքի վերնախավի յուրատեսակ ղեկատուութա: Գրա հետևանքով, փաստորեն, երկրի կառավարման բնագավառում և հասարակական-քաղաքական հարաբերությունների ոլորտում ստորադաս վիճակում են գտնվում ոչ միայն մուսուլմանական համայնքները, այլև մյուս քրիստոնյա համայնքները, ինչպես ուղղափառ, կաթոլիկ, բողոքական և Հայ» (3):

Կրոնա-համայնքային սկզբունքը ավելի քան երեսուն տարի շարու-

նակ ծառայում էր միմիայն մարոնի համայնքին, պաշտպանում նրա մենատիրական իրավունքները և չահերը երկրում: Եվ պատահական չէ, որ այն այլևս չէր կարող համապատասխանել լիբանանյան իրակա-նությունը և տարեցտարի նորանոր դժվարություններ էր ծնում միջհամայնքային հարաբերությունների մեջ, որը, ինչպես հայտնի է, հետագայում ճգնաժամային իրավիճակի ստեղծման պատճառ հանդիսացավ: Արդեն 1970-ական թթ. սկզբներին, ինչպես մանրամասնորեն հիշատակված է առաջին գլխում, Լիբանանի ժողովրդավարական և ազգային հայրենասիրական ուժերը, որոնց դիրքերը զգալիորեն ամրապնդվել էին երկրում, սկսեցին հանդես գալ երկրում հասարակական-քաղաքական արմատական վերափոխումների պահանջով և պայքար սկսեցին քրիստոնյա-մարոնի վերնախավի մենատիրական իշխանության դեմ: Նրանց հիմնական խնդիրը երկրում կրոնա-համայնքային իր դարն ապրած համակարգի վերացումն էր և պետական կառուցվածքի մեջ անհրաժեշտ փոփոխություններ մտցնելը:

Քաղաքացիական պատերազմի նախօրյակին սրվեցին ընկերային կոնֆլիկտները երկրում: Լիբանանի աշխատավորական կազմակերպությունները հանդես էին գալիս իրենց հիմնական իրավունքների պաշտպանությանը, ինչպես նաև ընկերային անարդարության և կրոնական խտրականության դեմ: Ժողովրդական զանգվածները կառավարությունից պահանջում էին բարելավել իրենց տնտեսական վիճակը, աշխատանքի պայմանները և բարձրացնել աշխատավարձերը:

Այս շրջանում աշխուժանում էին բանվորական կազմակերպությունների շարժումները: Ինչպես անդրադարձել ենք առաջին գլխում, աշխատավորական կազմակերպությունները անցկացնում էին գործադուլներ, խաղաղ ցույցեր և հանրահավաքներ երկրի մի շարք քաղաքներում: Ի դեպ, լիբանանյան իշխանությունները մտադրություն չունեին երկրում անցկացնել արմատական վերափոխումներ և բավարարել աշխատավորության արդար պահանջները: Իրենց տրամադրության տակ պահելով պետական իշխանության բոլոր մարմինները, նրանք սկսեցին ուժի և բռնության դիմել՝ կանխելու նպատակով ընկերային բարեփոխումների համար պայքարող աշխատավորության ակտիվությունը և հարված հասցնելու վերջինիս շահերը պաշտպանող հայրենասիրական ու առաջադիմական ուժերին:

Լիբանանի կոմկուսի հայտնի գործիչ Հ. Մաղեյանը, անդրադառնալով երկրի տազնապալի վիճակի ստեղծման պատճառներին, գրում է. «Իրականությունը այն է, որ Լիբանանէն ներս հաստունացած և անհե-

տաձգելի դաձած է անհրաժեշտությունը քաղաքական, տնտեսական, ընկերային և վարչական դեմոկրատական բարենորոգումների իրագործման, ինչպես նաև համայնքային իրական հավասարության հաստատման պետության բոլոր աստիճանի մարմիններէն և հաստատություններէն ներս, վերացումը քաղաքական հարանվանության և ավատապետության, պահպանումն ու ընդլայնումը դեմոկրատական ազատությանը, բարեփոխությունը ընտրական օրենքներու՝ համեմատականի հիման վրա, բարելավումը բանվորներու և բոլոր ժողովրդական խավերու կյանքի պայմաններուն և հարգումը պաղեստինյան ազատագրական շարժման հետ օրինավորապես գոյացած բոլոր համաձայնություններուն» (4):

Լիբանանում քաղաքական իրադրության բարդացման կարևոր պայմաններից մեկն էլ կապված էր երկրում պաղեստինցի գաղթականության ներկայության և նրա մարտական ջոկատների գործողությունների նկատմամբ քրիստոնյա մարոնի վերնախավի թշնամական վերաբերմունքի հետ: Հայտնի է, որ 1967 թ. արաբա-իսրայելական պատերազմից հետո, հարյուր հազարավոր պաղեստինցի գաղթականներ հարկադրված մուտք գործեցին Լիբանան: 1969 թ. Վահիբի հայտնի համաձայնագրով պաղեստինցիներին թույլատրվեց բնակություն հաստատել և աշխատել Լիբանանում և երկրի հարավային շրջաններում կենտրոնացնել իրենց հիմնական ուժերը՝ մարտական ջոկատները Բարայելի դեմ ռազմական գործողություններ ծավալելու համար:

1970-ական թթ. սկզբներին Լիբանանի ազգային հայրենասիրական ուժերի և պաղեստինյան մարտական ջոկատների միջև հաստատվեցին սերտ հարաբերություններ, հիմք հանդիսանալով համատեղ գործողությունների մշակման համար: Այս շրջանում աստիճանաբար ամրապնդվում էին պաղեստինցիների դիրքերը միջազգային ասպարեզում: Հատկապես այն բանից հետո, երբ 1974 թ. ՄԱԿ-ը ճանաչեց Պաղեստինի ազատագրական կազմակերպությունը (ՊԱԿ) որպես պաղեստինցի ժողովրդի օրինական ներկայացուցիչ՝ նրանց հեղինակությունը նկատելիորեն մեծացավ:

Այս ամենը դուր չէր գալիս Լիբանանի քրիստոնյա մարոնի ղեկավարությանը: Նրա թշնամական վերաբերմունքը պաղեստինցիների ազատ գործողությունների նկատմամբ օրեցօր սուր բնույթ էր կրում: Մարոնիները, պաղեստինցի մահաբեհականների ներկայությունը համարելով սպառնալիք Լիբանանի կրոնա-համայնքային համակարգի գոյությունը, սկսեցին գործի լծվել, հաշվհարգար տեսնելու երկրի ազգային հայրեն-

նասիրական ուժերի և մահաբեհական բնակչության աջակցությունը վաշիտը պաղեստինցիների հետ և նրանց երկրից վտարելու համար:

Պաղեստինյան ղեկավարությունն իր հերթին քննադատության էր ենթարկում Լիբանանի մարոնի ղեկավարությանը և հետադիմական ուժերին այն բանի համար, որ նրանք երկրի քաղաքական լարվածության իսկական պատճառը փորձում էն տեսնել ոչ թե ընկերային-տնտեսական ու քաղաքական գործոնների մեջ, այլ ձգտում էին այն ներկայացնել որպես լիբանանա-պաղեստինյան հակամարտություն:

Պաղեստինյան ղեկավարությունը, նկատի ունենալով երկրում ստեղծված վտանգավոր իրավիճակը, հանդես էր գալիս մի շարք հայտարարություններով, ուր շեշտվում էր, որ «Լիբանանում պաղեստինցիների մուտքը կրում է ժամանակավոր բնույթ, որ պաղեստինյան ղեկավարությունը լիովին հարգում է Լիբանանի ինքնուրույնությունն ու ամբողջականությունը և չի պատրաստվում ոչ մի կերպ միջամտել նրա ներքին գործերին» (5):

Լիբանանյան հակամարտության սկզբնական շրջանը և հետագա տարիներին իրար հաջորդած բուռն իրադարձությունները ցույց տվեցին, որ առաջացած բարդ ու լարված կացությունը ոչ միայն ներքին հակասությունների արդյունք էր, այլ, որ այդ իրադարձությունների ետևում կանգնած են եղել նաև արևմտյան ուժերը և ՆԱՏՕ-ի անդամ երկրները, որոնք օգտվելով երկրի լարված իրավիճակից, աշխատում էին պաղեստինցիների և աջակողմյան ուժերի միջև բախումներ ստեղծել: Գործակցելով Լիբանանի ներքին հետադիմության հետ, արևմուտքի երկրների, հատկապես Իսրայելի հիմնական խնդիրն էր շեղել արաբների ուշադրությունը արաբական բռնագրավված տարածքների ազատագրման համար մղվող պայքարից և ջախջախել Լիբանանի ազգային հայրենասիրական ուժերը և Պաղեստինի դիմադրության շարժումը, որոնք հանդես են գալիս իսրայելյան շարունակվող նախահարձակման դեմ:

Ահա ներքին ու արտաքին այն հիմնական գործոնները, որոնք պատճառ դարձան Լիբանանում քաղաքացիական պատերազմի սկսմանը:

Ներքաղաքական լարված իրադրության ժամանակ Լիբանանում ստեղծվեցին երկու հակադիր ճակատներ: Առաջինը ազգային առաջադիմական ճակատն էր, որը միավորում էր երկրի բոլոր հայրենասիրական ուժերին և կուսակցություններին, իսկ երկրորդը՝ «Ազգային ճակատը», որը համախմբել էր աջ ուժերին:

Ազգային առաջադիմական ճակատն ուներ ազգային հայրենասիրա-

կան ուժերի կենտրոնական խորհուրդ, որը որոշում էր առաջադիմական ուժերի ընդհանուր դիրքորոշումը երկրի ներքաղաքական կյանքի տարբեր հարցերում: Այդ ճակատի մեջ մտնում էին հետևյալ ուժերը. Առաջադիմական սոցիալիստական կուսակցությունը, որը հիմնադրվել է 1949 թ. Լիբանանի քաղաքական ու հասարակական հայտնի գործիչ Քամալ Ջունրյատի կողմից: Քաղաքացիական պատերազմի թեժ շրջանում, նրա սպանությունից հետո, կուսակցությունը սկսեց զլխավորել նրա որդին՝ Ուալիդ Ջունրյատը: Այս կուսակցության անդամները հիմնականում դրուզներ են: Ճակատի մեջ մտնում էին նաև Լիբանանի կոմունիստական կուսակցությունը և նրան հարող կոմունիստական գործողության կազմակերպությունը: Այս ուժերի մեջ մտնող անդամների երկու երրորդը մահմեդականներ էին, իսկ մեկ երրորդը՝ քրիստոնյաներ: Առաջադիմական ճակատի մեջ միավորված էին Արաբական սոցիալիստական վերածնություն կուսակցության (ԲԱԱՄ)-ի լիբանանյան մասնաճյուղը, որի մեջ ընդգրկված էին թե՛ մահմեդականները, թե՛ քրիստոնյաները, ինչպես նաև սիրիական Ազգային-սոցիալական կուսակցությունը՝ զլխավորապես կազմված քրիստոնյաներից: Այս բոլոր կազմակերպությունների մեջ հանդես էին գալիս ինչպես մահմեդականները, այնպես էլ քրիստոնյաները, որոնք միավորվելով մեկ բլոկի մեջ, խնդիր էին դնում պայքարել Լիբանանի պառակտման փորձերի դեմ, պահպանել նրա միասնականությունը և պահանջվող ժամանակին համապատասխան իրականացնել անհրաժեշտ ժողովրդավարական վերափոխումներ: Ազգային առաջադիմական ճակատի մեջ մտնող կուսակցությունները և կազմակերպությունները միավորված չէին մահմեդական կամ քրիստոնյա սկզբունքի հիման վրա, ինչպես փորձում էին լիբանանցի և արևմտյան որոշ տեսաբաններ հակամարտության պատճառները ներկայացնել որպես կրոնա-համայնքային թշնամության դրսևորում: Այսպիսի մոտեցումը չէր կարող համապատասխանել իրականությանը, քանզի ուժերի միավորումը փաստորեն խարսխված էր ինչպես գաղափարական, այնպես էլ քաղաքական ու դասակարգային սկզբունքների վրա:

Գալով լիբանանյան աջերին, ապա նրանք համախմբվեցին այսպես կոչված «Լիբանանյան ճակատի» մեջ: Նրանում ընդգրկված էին մի շարք կուսակցություններ, սակայն ամենաազդեցիկը՝ փաղանգներ (Քաթաիր) կուսակցությունն էր՝ հիմնված 1936 թ. Պիեր ժամայիլի կողմից: Լինելով մանրբուրժուական կուսակցություն, այն հանդես էր գալիս որպես քրիստոնեական քաղաքական կուսակցություն: Նրանում ընդգրկ-

ված էին հիմնականում Լիբանանի քրիստոնյա մարտնի ազգայնամոլները և ուրիշ այլ քրիստոնյաներ: Կուսակցությունն ուներ արևմտամետ դիրքորոշում և ֆինանսավորվում էր ինչպես նրա բազմահազար անդամների կողմից, այնպես էլ արաբական հետադիմության ու արևմուտքի հատկացրած միջոցներով: Այն ուներ լավ կազմակերպված զինվորական միավորումներ և ռազմական հատուկ ճամբարներ: Կուսակցության ղեկավարությունը բազմիցս հանդես է եկել «Լիբանանը լիբանանցիներին պատկանելու» կարգախոսով և պահանջել է անհավասար կազմակերպություններին Լիբանանից: Ներկայացնելով իրենց որպես Լիբանանի գոյության պաշտպաններ, փաղանգավոր կուսակցության ղեկավարները նշել են, որ «Լիբանանը ի վիճակի չէ լուծելու պաղեստինցիների խնդիրը: Արաբական աշխարհը, որը զգալի աջակցություն է ցույց տալիս պաղեստինցիների հարցին, պետք է տեղ գտնի պաղեստինցիների համար Լիբանանից դուրս» (6):

Մարտնի քրիստոնեական երկրորդ կուսակցությունը, որն ընդգրկված էր «Լիբանանյան ճակատի» մեջ, «Ազգային լիբերալ» կուսակցությունն է՝ Քամիլ Շամունի զլխավորությամբ: Ի տարբերություն փաղանգներ կուսակցության, լիբերալներն իրենց շարքերում միավորում էին խոշոր և միջին բուրժուազիան, ինչպես նաև ավատատիրական արիստոկրատիան: Փաղանգներ կուսակցության նման այն ուներ մարտական իր ջոկատները, որոնց շատ հաճախ կոչում էին Քամիլ Շամունի «վագրեր»:

Մինչև 1970-ական թթ. կեսերը «Ազգային լիբերալ» և փաղանգներ կուսակցությունները հանդես էին գալիս միասնաբար և համակարգում էին իրենց աշխատանքները որպես «Լիբանանյան ճակատի» դաշնակիցներ: Սակայն քաղաքացիական պատերազմի թեժ շրջանում նրանց միջև առաջացան բավականին լուրջ տարաձայնություններ և պայքար սկսվեց «ճակատը» ղեկավարելու համար: Փաղանգներ կուսակցությունը, լինելով ավելի կազմակերպված և ուժեղ, համեմատած «Ազգային լիբերալ» կուսակցության, կարողացավ պարտության մատնել շամունականներին և «ճակատի» ղեկն իր ձեռքը վերցնել:

Հարկ է նշել, որ «Լիբանանյան ճակատում», բացի վերոհիշյալ երկու ազդեցիկ կուսակցություններից, ընդգրկված էին նաև ուրիշ քրիստոնեական կազմակերպություններ, ինչպես օրինակ, «Հարես էլ Բրոզ» (ճայրիի պաշտպանություն) կազմակերպությունը, որի ընկերային կազմը, ինչպես և փաղանգներինը, հիմնականում բաղկացած էր մանրբուրժուական տարրերից: Լինելով ծայրահեղական կազմակերպություն, նրա

կողմնակիցները նույնպես հանդես էին գալիս Լիբանանում պաղեստինյան ներկայության և Պաղեստինի դիմադրական շարժման գործողությունների դեմ:

1975 թ. ապրիլ ամսին տեղի ունեցած Հայտնի միջադեպից հետո փաղանգների կողմից սկսվեցին հարձակումները ազգային առաջադիմական ուժերի և պաղեստինցիների դեմ: Ռազմական գործողությունների թատերաբեմ դարձավ մայրաքաղաք Բեյրութը, ինչպես նաև նրա մերձակա արվարձանները: Աջակողմյան ուժերի հարձակումները ուղղվեցին հատկապես մայրաքաղաքի մահճաբանակ շրջանների վրա, որոնց բնակիչները համակրանք ունեին պաղեստինցիների հանդեպ և պաշտպանում էին նրանց շարժումը: Արյունալի բախումների յուրաքանչյուր օր նոր ողբերգություններ էր բերում Լիբանանի բազմահամայնք ժողովրդին: Ռմբակոծությունների հետևանքով զոհվում էին բազմաթիվ անմեղ քաղաքացիներ, իսկ մայրաքաղաքի առանձին թաղամասերում փլատակների էին վերածվում բնակելի շենքեր, առևտրական հաստատություններ և խանութներ:

Աջակողմյան ուժերի կողմից սանձադրեծված պատերազմը վտանգի ենթարկեց Լիբանանի ժողովրդի կյանքը և դժվարին կացություն ստեղծեց բոլոր համայնքների՝ այդ թվում նաև հայկական համայնքի խաղաղ կյանքի և նրա գոյության համար:

Քաղաքացիական պատերազմի սկսման շրջանից լիբանանահայությունն իր բոլոր քաղաքական հոսանքներով ու կազմակերպություններով ուշիուշով հետևում էր երկրում ստեղծված բարդ ու լարված իրադրությունը: Նրան մտահոգություն էր պատճառում Հայ համայնքի անվտանգությունն ապահովելու խնդիրը, որի իրականացման համար հայերը չպետք է մասնակցեին կործանարար պատերազմին և չպետք է ընկնեին հակամարտությանը մասնակից քաղաքական ուժերի ազդեցության տակ:

Նկատի ունենալով այս հանգամանքը և խուսափելով 1958 թ. Լիբանանի քաղաքացիական պատերազմի ժամանակ թույլ տված սխալների կրկնությունից, լիբանանահայության քաղաքական չորս հոսանքները՝ Հայ հեղափոխական դաշնակցությունը, Սոցիալ-դեմոկրատական Հնչակյան, Ռամկավար ազատական կուսակցությունները և Լիբանանի կոմկուսի հայկական մասնաճյուղի կազմակերպությունը, ստեղծված քաղաքական բարդ իրադրության պայմաններում ընդունեցին միակ ու ճիշտ պաշտոնական դիրքորոշումը՝ դրական չեզոքության քաղաքականությունը:

Լիբանանի Հայտնի քաղաքական գործիչ Հ. Մաղեյանը Հայերի ընդունած ճիշտ որոշման կապակցությամբ իր գրած «Լիբանանյան տագնապին իրական բնույթը և անոր լուծման միակ կարելի ուղին» հոդվածում իրավացիորեն նշում է. «Լիբանանէն ներս այս գարհուրանքի ողբերգական շրջանին, լիբանանահայության որդեգրած ներկա միասնական ու ողջամիտ ընթացքը ամենաճիշտ ազգասիրական ուղին էր՝ ճշմարտապես և լավագույնս ծառայելու համար Հայության ազգային հիմնական շահերուն ու ապահովության, և նաև այդ ընթացքը, նույնպես լավագույն և ճշմարիտ հայրենասիրական ուղին էր ծառայելու համար լիբանանյան հայրենիքին և բարձր պահելու Հայության անունը ամբողջ արաբական աշխարհի առջև» (7):

Լիբանանում ծագած եղբայրասպան պատերազմի նկատմամբ Հայ համայնքի ընդունած դրական չեզոքության քաղաքականությունը համապատասխանում էր լիբանանահայության շահերին: Այն նախ կանխում էր Հայության պառակտումը և քաղաքական իրադրության բարդացման հնարավորությունները, ինչպես նաև իրական պայմաններ էր ստեղծում Հայության համերաշխությունն ամրապնդելու և միասնական գործողություններ մշակելու համար: Բացի այդ, ինչպես նշում է իր աշխատության մեջ Ն. Հովհաննիսյանը, «Հայ համայնքի կողմից ընդունած դրական չեզոքության քաղաքականությունն օբյեկտիվորեն նպաստում էր զինված առճակատման շառավղի կրճատմանը և լիբանանյան կոնֆլիկտի շրջանակների որոշակի սահմանափակմանը: Մյուս կողմից այն հնարավորություն էր տալիս Հայ համայնքին՝ ծավալելու ակտիվ գործունեություն կոնֆլիկտի կարգավորման համար, հաշվի առնելով կոնֆլիկտին մասնակից բոլոր կողմերի օրինական շահերը, ելակետ և հիմք ունենալով Լիբանանի անկախության, սուվերենության և տերիտորիալ ամբողջականության պահպանումը» (8):

Լիբանանի քաղաքական իրադարձությունների մասնակից ուժերը տարբեր վերաբերմունք ունեցան երկրի ընդհանուր շահերի և Հայ համայնքի ապահովությունը պաշտպանելու նպատակով հայկական քաղաքական հոսանքների ընդունած դրական չեզոքության քաղաքականության նկատմամբ:

Երկրի առաջադիմական կուսակցությունները և Պաղեստինի դիմադրական շարժումը անմիջապես ողջունեցին Հայերի դրական չեզոքությունը: Լիբանանի Առաջադիմական սոցիալիստական կուսակցության առաջնորդ Քամալ Ջունբլատը բարձր գնահատեց Հայության խոհանոց դիրքորոշումը, այն համարելով «ընդհանուր իրավիճակին նպաստող»:

տող և միջհամայնքային հակամարտություններից նրանց (Հայերին - Ն. Ձ.) հետո տանող որոշում» (9):

Անդրադատնալով Լիբանանի աջակողմյան ուժերին, ապա նրանք անթաքույց դժգոհություն արտահայտեցին Հայերի որդեգրած դրական չեզոքության նկատմամբ, քանի որ նրանց նպատակը Հայերին ներգրավելն էր հակամարտության մեջ և միավորելը «Լիբանանյան ճակատին»: Փաղանգավորները Հայ համայնքի դիրքորոշումը բնութագրեցին որպես «բացահայտ դավաճանություն տասնամյակների ընթացքում ունեցած վստահության հանդեպ և սկսեցին անընդհատ ճնշում գործադրել Հայերի վրա, որպեսզի նրանք իրենց բախտը կապեն քրիստոնյաների հետ» (10):

«Լիբանանյան ճակատին» պատկանող թերթերում ու ամսագրերում առաջին անգամ սկսեցին հայտնվել ոչ հայնապաստ որոշ հոդվածներ՝ «Հայերի ներկայությունը որպես խնդիր», «Չեզոքությունը արդյո՞ք օգնում է Լիբանանի ճակատագրին» և այլ վերնագրերով, ուր կասկածի տակ էր առնվում հայության քաղաքացիական արժանապատվությունը և Հայերն անհիմն մեղադրվում էին «անկայունության, վախկոտության և դավաճանության մեջ, քանի որ նրանք հրաժարվում են կռվել լիբանանյան ուժերի կողքին» (11): Նմանօրինակ հայտարարությունները, ինչպես մենք ցույց կտանք հետագայում, ավելի հաճախակի և առավել վտանգավոր բնույթ կրեցին հատկապես 1978 թ. և 1979 թ. ցավալի դեպքերի նախօրյակին, երբ Բեյրութի հայկական թաղամասերի շենքերի պատերին սկսեցին երևալ սպառնալից հայտարարություններ «Հայ քաղաքացիները Լիբանանից հեռանալու և Հայաստան վերադառնալու» (12) բովանդակությամբ:

Սակայն, հաշվի չառնելով աջ ուժերի անհիմն ամբաստանություններն ու սպառնալիքները, լիբանանահայությունը պատերազմի բռնկման հենց սկզբից կտրականապես հրաժարվեց հետևել ու ենթարկվել նրանց քաղաքականությանը: Հարկ է նշել, որ որպես պաշտոնական դիրքորոշում, դրական չեզոքությունը ընդունելուց հետո, Հայ համայնքը կանգնեց որոշակի դժվարությունների առջև, սակայն կարողացավ մնալ իր դիրքերի վրա ու պահպանել դրանք:

1976 թ. կեսերին ամբողջ Լիբանանում կատաղի մարտեր էին մղվում մի կողմից՝ փաղանգավորների, իսկ մյուս կողմից՝ ազգային-հայրենասիրական ուժերի և Պաղեստինի դիմադրական շարժման միջև: Սաստիկ կռիվներ էին գնում մայրաքաղաք Բեյրութի կենտրոնում, ինչպես նաև Շիահի և Թել Զաաթարի շրջաններում:

Բեյրութի արևմտյան հատվածը, որտեղ բացարձակ մեծամասնություն են կազմում մահմեդականները, դարձավ փաղանգավորների կատաղի հարձակումների թիրախ: Այստեղ մահմեդականների հետ տարիներ շարունակ հաշտ ու խաղաղ ապրող հայերը, որոնց մեծ մասը կենտրոնացած է էյն Մրեյսեյի, Քանթարիի, Զոկակ էլ Բլաթի և Զարիֆի շրջաններում, անակնկալի եկավ աջակողմյան ուժերի հարձակումներից: Էյն Մրեյսեյի և Քանթարիի Հայ ընտանիքները ամենածանր ձևով ենթարկվեցին փաղանգավորների ու մարոնի ծայրահեղականների ոտնձգություններին: Շատերը, երկյուղի մեջ գտնվելով, անմիջապես թողնում էին իրենց բնակավայրերը և խուճապահար դիմում փախուստի: Զոկակ էլ Բլաթի և Զարիֆի հայությունը, գտնվելով ավելի խիտ մահմեդական մեծամասնություն ունեցող շրջանում, դեպքերի ամենածանր օրերին համեմատաբար ավելի ապահով վիճակում էր:

Աջ ուժերի հարձակումների հետևանքով վերոհիշյալ շրջանների հայությունը նյութական մեծ վնասներ կրեց: Ախաբանդ ու ավերված բնակարաններում սկսվեց սանձարձակ կողոպուտ ու թալան: Միջին ու բարեկեցիկ կյանք ունեցող Հայ ընտանիքներից շատերը, զգալով շրջանի անապահով վիճակը, հարկադրված էին թողնել և հեռանալ այլ շրջաններ կամ քաղաքներ, իսկ որոշ ընտանիքներ էլ վերջնականապես մեկնեցին արտասահման:

1976 թ. սկզբին փաղանգավորների ու ազգային լիբերալների զինված ուժերը հարձակումներ ձեռնարկեցին այս անգամ ազգային հայրենասիրական ուժերի հսկողության տակ գտնվող Մասլախ և Քարանթինա շրջանների վրա: Հարկ է նշել, որ խիտ բնակչություն ունեցող այս շրջանում ապրում են հիմնականում արար աշխատավորական ղանգվածներ, որոնք պատերազմի ամենաթեթ դեպքերի ժամանակ անցել էին առաջադիմական ուժերի և պաղեստինյան դիմադրական շարժման կողմը:

Նույն թվականի հունվարի կեսերին, կատաղի մարտերից հետո, աջերին հաջողվեց զրավել այդ շրջանները: Նրանք սկսեցին անակարագրելի ոճիրներ կատարել և դաժան հաշիվհարողար տեսնել խաղաղ բնակչության նկատմամբ: Զոհվեցին հարյուրավոր մարդիկ, այդ թվում՝ կանայք ու երեխաներ: Զոհվածների և վիրավորների մեջ կային նաև հայեր: «Լիբանանյան ճակատի» զորամիավորումներին հրահանգված էր վայրագ գործողությունների դիմել՝ տրակտորներով քարուքանդ անել Քարանթինայի և Մասլախի բնակելի տները, դրանք հավասարեցնելով զետնին: Շրջանում կողոպուտվեց աշխատավորության արյունով և

քրտինքով ձեռք բերված ունեցվածքը այն «մեղքի» համար, որ նրանք «համակրում էին ազգային հայրենասիրական ուժերին, իրենց կարիքավոր եղբայրակիցներին՝ պաղեստինցիներին» (13): Եւրջ տասը հազար բնակիչներ տեղահանվեցին Մասլախի և Քարանթինայի շրջաններից աջակողմյան ուժերի կողմից օգտագործված ամենաբիրտ միջոցներով:

Քարանթինայի և Մասլախի սահմանակից հայաշատ թաղամասերի հայ բնակչությունն անմիջապես օգնության ձեռք մեկնեց հարձակումներից մազապուրծ ազատվածներին և վիրավորներին:

Բոլոր հոսանքների ղեկավարների որոշմամբ փրկված երեխաներին, կանանց ու ծերերին սկսեցին տեղավորել տեղի հայկական դպրոցներում, ակումբներում և այլ ապահով շրջաններում: Հայկական թաղամասերում գործող դարմանատները գիշեր-ցերեկ ընդունում էին տասնյակ վիրավորներ: Մեծ էր հայ բժիշկների ցուցաբերած առաջին անհրաժեշտ օգնությունը վիրավորներին: Նրանք զգալի աշխատանք կատարեցին նաև ծանր հիվանդներին մոտակա հիվանդանոցները տեղափոխելու գործում:

Հայ համայնքի այս մարդասիրական վերաբերմունքը Քարանթինայի և Մասլախի արար բնակչության նկատմամբ բարձր գնահատականի արժանացավ տեղական մամուլում և առաջադիմական ուժերի կողմից: Լիբանանի Հանրապետության մուֆթի շեյխ Հասան Պալեղը, շնորհակալության խոսք հղելով լիբանանահայությանը, նշում է, որ «հայերը ոչ մեկ ճիգ խնայեցին օգնություն փութալու համար Մասլախի և Քարանթինայի աղետյալներուն» (14):

Հարձակումների ենթարկված շրջաններում աստիճանաբար ամրապնդվեցին հայերի ու առաջադիմական, ձախ հայրենասիրական ուժերի միջև հարաբերությունները: Հանդես գալով այդ ուժերի կողքին և պաշտպանելով Պաղեստինի դիմադրական շարժման իրավունքները, լիբանանահայությունը վճռականորեն հավատարիմ մնաց դրական չեզոքության քաղաքականությանը: Այս հանգամանքը հակահայկական տրամադրություններ ստեղծեց փաղանգավորների մոտ և հայկական թաղամասերի վրա նրանց կողմից զինված հարձակումների սկսման պատճառ դարձավ:

Նույն թվականի փետրվար-մարտ ամիսներին լիբանանյան աջերի հակահայկական արշավի կենտրոնները դարձան մայրաքաղաքի արևելյան շրջանի՝ Բուջ Համուդի, Սին Էլ Ֆիլի և Նապայի թաղամասերը: Այդ շրջանների վրա արձակվեցին բազմաթիվ հրթիռներ և պայթեցվեցին ումբեր, որոնք մարդկային մեծ զոհերի պատճառ դարձան: Հայ

երիտասարդները հայկական թաղամասերում անմիջապես սկսեցին կազմակերպել զինված խմբեր՝ ինքնապաշտպանությունն ապահովելու: Հայկական քաղաքական չորս հոսանքները ներկայացնող կուսակցությունները ակտիվ աշխատանքի անցան շրջանի հայ ազգաբնակչությանն անհրաժեշտ օգնություն ցույց տալու և նրա անվտանգությունը ապահովելու ուղղությամբ: Նկատի ունենալով քաղաքական կացության օրըստօրե վատթարացումը և ելնելով հայկական շրջանների ապահովությունը երաշխավորելու մտահոգությունից, մարտի 17-ին հայկական կուսակցությունները համատեղ նիստ գումարեցին Բուրջ Համուդում գտնվող դաշնակցություն կուսակցություն կենտրոնատեղում և որոշեցին բանակցությունների մեջ մտնել հակամարտ կողմերի, մի կողմից՝ առաջադիմական կուսակցությունների և պաղեստինյան դիմադրական շարժման, իսկ մյուս կողմից՝ փաղանգավորների ու Ազատական կուսակցության ղեկավարների հետ զինադադար կայացնելու մասին:

Նույն օրը, այդ ուժերի հետ մի շարք հանդիպումներ ունենալուց հետո, հակամարտ կողմերը համաձայնություն եկան հայկական կուսակցությունների առաջարկի շուրջ: Այդ համաձայնությամբ կովող կողմերը «հայկական թաղերուն մեջ և անոնց շուրջը պիտի չկատարեն բացահայտ կամ գաղտնի զինվորական գործողություններ, վերջ պիտի տրվին առևանգումներու և հակաառևանգումներու, շրջանի մեջ նախապես առևանգումները պիտի փոխանակվին հայ կուսակցություններու միջոցով» (15):

Հայկական կուսակցությունների համատեղ ջանքերի շնորհիվ ձեռք բերված համաձայնությունը հնարավոր դարձրեց գոնե ինչ-որ չափով ապահովելու լիբանանահայության անվտանգությունը: Հատկանշականն այն է, որ չորս հոսանքների միջև ստեղծված համագործակցության ընթացքում յուրաքանչյուր կուսակցություն կարողացավ ներածին չափ օգտագործել իր կապերը հայության ֆիզիկական ապահովությունը և ժողովրդի ունեցվածքը հնարավոր կողոպուտից փրկելու համար:

Այդ դժնդակ շրջանում հայկական կազմակերպությունները արեցին ամեն հնարավորը՝ լավագույն կազմակերպելու հայկական թաղերի պաշտպանության գործը: Կազմակերպվում էին հավաքույթներ ու հանդիպումներ հայ երիտասարդների հետ, հրապարակում հայտարարություններ: Բացատրական աշխատանքներ էին տարվում շրջանի հայ ազգաբնակչության մեջ, լուսարանվում լիբանանյան հակամարտության պատճառները, նրանց իրազեկ պահում ներքաղաքական ընդհանուր վիճակին, «զիտակցելով, որ քաղաքական աշխատանքը պատերազմա-

կան նման պարագաներուն մեջ պիտի ունենար իր դրական և առաջնորդող դերը» (16):

Կոիվների ամբողջ ընթացքում զգալի վնասներ կրեց լիբանանահայությունը: Միայն պատերազմի առաջին տարում՝ 1975-1976 թթ. «Լիբանանում 20.000 զոհվածներից մոտ 500-ը հայեր էին» (17), իսկ 45.000 վիրավորներից 2000-ը՝ հայազգիներ, որոնք ոմբակոծությունների ժամանակ ստացել էին մարմնական ծանր վնասվածքներ: Նրանցից շատերը վիրարուժական վիրահատությունների ենթարկվելուց հետո կարիք ունեին մեկնելու արտասահման՝ անհրաժեշտ բուժում և խնամք ստանալու համար: Ծուրջ 30-35 հայ երիտասարդներ ամբողջովին դարձել էին հաշմանդամներ: Հայաբնակ շրջաններից ամենաչափ փնասներ կրեցին հատկապես Բուրջ Համուդի հայկական թաղամասերը: Տեղատարափ ուռմբերի պայթյունը, արձակված հրթիռները և գնդացիների կույր կրակոցները ահ ու սարսափ էին առաջացրել տեղի հայ ազգաբնակչության մոտ: Չկար Բուրջ Համուդի նախկին աշխույժ մթնոլորտը և եռուզեռը: Նրա առևտրական կենտրոնները կորցրել էին իրենց նախկին հմայքը և դարձել էին համարյա անայի: Իսկ շրջանի թաղամասերում տիրում էր անբնական վիճակ:

Ահռելի չափերի էին հասնում նաև հայության կրած նյութական վնասները: Համաձայն 1976 թ. հոկտեմբերին ԱՄՆ-ի հայ առաքելական եկեղեցու ներկայացուցիչ արքեպիսկոպոս Գարեգին Սարգսյանի գլխավորությամբ Լիբանան այցելած պատվիրակության կազմած տեղեկագրի, հայկական հաստատություններին հասցված «վնասները կազմել են ավելի քան մեկ միլիարդ երկու հարյուր միլիոն լիբանանյան լիրա» (18): Հազարավոր հայ անտուն ընտանիքներ արյունալի կոիվների ժամանակ մեծ վնասներ են կրել: Նրանց բնակարանները, խանութները, ֆարերիկաներն ու բիզնեսի կենտրոնները վերածվել էին կամ փլատակների և կամ ամբողջովին կողոպտվել էին: Տեղեկագիրը հայտնում է, որ «ավելի քան 10.000 հայ ընտանիքներ զրկվել են իրենց կանոնավոր գոյության միջոցներից և մնացել անգործ» (19): Գործազրկությունը համակել էր շատ շատերին: Բուրջ Համուդի հայ բնակչությունը, որի ջախջախիչ մեծամասնությունը պատկանում էր աշխատավորական խավին, գտնվում էր անասելի նյութական ծանր պայմաններում: Մենդամթերքի, վառելիքայուղի և կենսական այլ առարկաների գների հարահուն բարձրացումը լուրջ մտահոգություններ առաջացրեց հայ աշխատավորության շրջանում:

Մի կողմից քաղաքական լարված իրավիճակը, որը կյանքի անապա-

հոլություն պատճառ էր դարձել, իսկ մյուս կողմից տնտեսական դժվարությունները, գործազրկությունը և այլն, խթանեցին լիբանանահայերի զանգվածային, բայց ժամանակավոր արտագաղթը: Մոտավոր հաշվումներով 1975-1976 թթ. Լիբանանից մեկնել են շուրջ 30-35 հազար հայեր (20): Արտագաղթողներից 22-25 հազարը ապաստան է գտել հարևան Սիրիայում, իսկ մնացածը հիմնականում ցրվել է Մերձավոր Արևելքի արաբական երկրներում՝ Հորդանանում, Եգիպտոսում, Քուվեյթում, Սաուդյան Արաբիայում և այլ երկրներում: Որոշ լիբանանահայեր նախընտրեցին մեկնել հեռավոր երկրներ՝ ԱՄՆ, Կանադա և Ավստրալիա:

Լիբանանահայության դժվարին ու անհույս օրերին հայկական տարբեր կազմակերպություններ ու հաստատություններ համատեղ ջանքեր գործադրեցին կարիքավոր հայ ընտանիքների օգնության գործը կազմակերպելու համար: Փաստական տվյալների համաձայն, «11.650 հայ ընտանիքներ անցած տարվա (1975 թ. Ն.Ձ.) ընթացքում կանոնավոր կամ ժամանակ առ ժամանակ սնունդ են ստացել հայկական օգնության խաչի, ձենիչյան ֆոնդի, կարագյոզյան հաստատության, Եվեյցարիայի հայ ընկերակցության և հայկական կաթոլիկ սոցիալական ծառայության կոմիտեի կողմից» (21):

Վերահիշյալ կազմակերպությունները օգնության ձեռք մեկնեցին նաև լիբանանահայ 250 որբերի, որոնց ծնողները զոհվել էին կոիվների ժամանակ:

Լիբանանում քաղաքացիական պատերազմը սկսելուց մի քանի ամիս անց, Ամենայն հայոց կաթողիկոս Վազգեն Առաջինի կոչով աշխարհացրիվ հայությունն անցավ լիբանանահայությանը օգնելու համասփյուռքյան հանգանակության կազմակերպմանը:

Հարկ է նշել, որ Վազգեն Առաջինի կոչը լայն արձագանք գտավ ամենուրեք: Հանգանակության աշխատանքներն սկսվեցին 1976 թ. սկզբներին: Սփյուռքի եկեղեցական կենտրոնների, հայկական կազմակերպությունների և էջմիածնի Մայր Աթոռի տրամադրած գումարների միջոցով հավաքվեց ավելի քան 300.000 ամերիկյան դոլար լիբանանահայ կարոտյալ ընտանիքներին հատկացնելու համար:

Լիբանանի հայկական քաղաքական բոլոր հոսանքների ներկայացուցիչներից կազմվեց լիբանանահայ օգնության կոմիտե և նպաստաբաշխիչ Հանձնախումբ, որոնք հավաքված գումարների բաշխումը բնակչությանը սկսեցին նույն թվականի մայիսին: Առաջին հերթին օգնություն ցույց տրվեց Բուրջ Համուդի, Թրատ և Սիա թաղամասերի հայ ազգաբնակ-

չությանը, հաշվի առնելով այդ շրջանների գտնվելը ռազմական գործողությունների և բախումների սահմանագծում և հարձակումների ժամանակ հայերի կրած մարդկային և նյութական զգալի վնասների պարագան:

Օգնություն գործը բավականին լավ էր կազմակերպված: Նպաստաբաշխիչ Հանձնախումբը, օգնություն կարիք ունեցող ընտանիքների կողմից ներկայացված դիմումների և համապատասխան ցուցակների համաձայն, «յուրաքանչյուր ընտանիքի անդամին հատկացնում էր 25 լիրանանյան լիրա (22):

Օգնություն Հանձնախմբի հաշվետվությունը ցույց է տալիս, որ Բեյրութի բոլոր շրջանների, այդ թվում՝ Ալեի, Զահլեի ու Տրիպոլիի հայությունն ստացել է անհրաժեշտ օգնություն՝ «5.498 ընտանիքներ, այսինքն, 27 հազար 436 կարոտյալներուն վճարված է 685.375 լիր. լիրա» (23): Բացի այս օգնությունից, Ամենայն հայոց կաթողիկոս Վազգեն Առաջինի կարգադրությամբ իրանանահայ դպրոցներին, ինչպես նաև մշակութային միություններին ու տարբեր կազմակերպություններին հատկացված է եղել լրացուցիչ օժանդակություն:

Լիրանանի ողբերգական դեպքերի զարգացմանը մեծ մտահոգությամբ են հետևել Պորհրդային Հայաստանի ժողովուրդը ու պետական մարմինները: Հայաստանի աշխատավորությունը բազմիցս իր բողոքի ձայն է բարձրացրել և դատապարտել աջ ուժերի գործողությունները Լիրանանում:

Պորհրդային Հայաստանի կառավարությունը, իրանանահայ դպրոցներին, մարզական կազմակերպություններին, մշակութային հաստատություններին ու հարձակումների հետևանքով տուժած հայերին գործնական օգնություն ցույց տալու նպատակով, որոշեց նյութական միջոցներ տրամադրել և իրականացնել այդ օժանդակությունը Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեի միջոցով:

1977 թ. ամռան ամիսներին շուրջ 130 իրանանահայ երեխաներ հանգստանալու նպատակով մեկնեցին Հայաստանի պիոներական ճամբարներ: Բազմաթիվ իրանանահայ հասարակական ու մշակութային գործիչներ կազդուրվեցին Հայաստանի լավագույն առողջարաններում ու հանգստյան տներում:

Լիրանանահայ համայնքին օգնելու նպատակով հանդես եկան հայրենի շատ կազմակերպություններ՝ առողջապահության նախարարությունը, մարմնամարզության և սպորտի պետական կոմիտեն, Հայաստանի երիտասարդական կազմակերպությունների կոմիտեն, Պարմիր խաչի ընկերությունը և այլն:

1978 թ. հունիսի սկզբին Հայաստանի կառավարության որոշմամբ մեծածավալ օգնություն ուղարկվեց իրանանահայությունը՝ այդ թվում՝ «110 արկղ, ավելի քան 30 տոննա ծանրություն» (24): Այն պարունակում էր երաժշտական գործիքներ, դպրոցական լաբորատորիաներ, արդի մանկավարժության ուսուցման հետ կապված լսատեսողական գործիքներ և բազմապիսի սարքավորումներ, մարզական պիտույքներ, դասազրքեր ու գեղարվեստական գրականություն: Առաքված օգնությունը նույն ամսին բաշխվեց իրանանահայ դպրոցներին, մարզական ու մշակութային բոլոր կազմակերպություններին:

Հարկ է նշել, որ Պորհրդային Հայաստանի ցուցաբերած օգնությունը մեծ ոգևորություն ու խանդավառություն առաջացրեց ինչպես իրանանահայ համայնքում, այնպես էլ սփյուռքի հայաշատ կենտրոններում: Այն դիտվեց որպես սփյուռքահայության հանդեպ հայրենիքի ունեցած մշտական ուշադրության և հոգատարության վառ դրսևորում:

Հայրենի կառավարության և բազմաթիվ կազմակերպությունների ցուցաբերած օգնությունը նշանակության մասին է վկայում այն ուղերձը, որ օգնության իրանանահայության բաշխիչ կոմիտեն հղել է Լիրանանում Պորհրդային Միության դեսպանին: Այնտեղ ասված է. «Լիրանանում տեղի ունեցած ողբերգական դեպքերի հետևանքով դպրոցական և մշակութային բոլոր հաստատությունները մեծապես տուժեցին: Եվ պատասխանատու կոմիտեներից գերմարդկային ճիգեր էին պահանջվում՝ այս նույն հաստատությունները վերակառուցելու և կյանքի կոչելու: Այսպիսի պայմաններում մայր երկրի ցույց տված նվիրատվությունը մեծ քաջալերանք և նյութական ու բարոյական օգնություն հանդիսացավ պատասխանատու շրջանակներին, միաժամանակ հայրենասիրական մեծ խանդավառություն ստեղծելով իրանանահայության լայն զանգվածների մեջ: Մեր շնորհակալություններն ենք հայտնում Ձեզ, պրն. դեսպան, և խնդրում ենք բարի լինել մեր երախտագիտական զգացումները փոխանցելու Ձեր կառավարությանը» (25):

Ինչպես սփյուռքի մյուս կենտրոնների, այնպես էլ մայր հայրենիքի ցուցաբերած օգնությունը հսկայական նշանակություն ունեցավ: Այն ցույց տվեց, որ իրանանահայությունն իր ծանր ու դժվարին պայմաններում մենակ չէ, որ նրա կողքին կանգնած է ողջ հայությունը, որը պատրաստ է իր բոլոր հնարավոր միջոցներով օժանդակել նրան, որպեսզի կարողանա արագորեն վերագտնել իրեն ու վերականգնել իր կազմակերպված ազգային կյանքը:

* * *

Ինչպես անդրադարձանք վերևում, քաղաքացիական պատերազմի առաջին տարվա ընթացքում Լիբանանի աջակողմյան ուժերի հարձակումները զգալի հաջողություններ բերեցին ազգային հայրենասիրական ու ժողովրդավարական ուժերի նկատմամբ: 1976 թ. կեսերին Լիբանանի հայրենասիրական ուժերը պաղեստինյան դիմադրական շարժման ջոկատների հետ միասին սկսեցին արագորեն կազմակերպել իրենց ռազմական գործողությունները աջերի դեմ և պաշտպանողական մարտավարությունից անցնել հարձակողականի, նախաձեռնությունը վերցնելով իրենց ձեռքը: Շուտով, ձախ ուժերի հուժկու հարվածներից հետո, աջերը կրեցին պարտություն պարտության ետևից, որի հետևանքով նրանց հսկողությունից դուրս մնաց Լիբանանի տարածքի զգալի մասը:

Որքան էլ որ ազգային հայրենասիրական ու ժողովրդավարական ուժերը ձեռք բերեցին շոշափելի հաջողություններ փաղանգավորների ու շամունականների նկատմամբ, այնուամենայնիվ, վերջիններս չէին դադարեցնում իրենց հարձակումները: Նույն թվականի մայիսի վերջերին նրանք կատաղի գրոհներ ձեռնարկեցին Բուրջ Համուդի առաջադիմական ուժերի և պաղեստինյան դիմադրական շարժման ջոկատների կենտրոնը հանդիսացող Նաբաայի վրա, որի շրջակայքում էին գտնվում նաև մեծամասնությամբ հայերով բնակեցված Սին էլ Ֆիլ, Սիս, Թրատ և Նոր Կիրիկիա թաղերը:

Հարկ ենք համարում նշել, որ առաջադիմական զինված ուժերի և տեղի հայ ազգաբնակչության հարաբերությունները նկատելիորեն ամրապնդվել էին և, կարելի է ասել, որ նրանց մեջ առկա էր ընդհանուր հասկացողության և փոխըմբռնման ոգին: Այս հանգամանքը չէր կարող թշնամանք ու հակակրանք չառաջացնել փաղանգավորների շրջանում, որոնք ամեն կերպ և տևականապես փորձում էին խանգարել հայկական թաղամասերի անդորրությունը և նույնիսկ ճնշում գործադրել դրանց պաշտպանությունն ապահովող հայ մարտիկների վրա, որոնք արգելք էին հանդիսանում այդ ուժերի մուտք գործելուն հիշյալ թաղամասերը:

Մայիսին աջ ուժերի կատաղի հարձակումները Նաբաայի և հայկական թաղամասերի վրա մարդկային ու նյութական մեծ վնասներ պատճառեցին: Ռմբահարումների ընթացքում հայերից «սպանվեցան հինգ հոգի և վիրավորվեցան չուրջ երեսուն հայ մանուկներ, կիններ և երիտասարդներ» (26): Մեծ էր նաև հայերին պատկանող բնակարաններին ու հաստատություններին հասցված վնասը:

Աջերի կողմից ձեռնարկված հարձակումների ժամանակ Նաբաայի և նրա շրջակա հայկական թաղամասերի բնակչությունը աչքի ընկավ իր մարտունակությամբ ու ցույց տվեց դիմադրության բարձր կորով: Իրողություն է, որ աջ ուժերի հարձակումների ժամանակ հայերը մեծ օգնություն ցուցաբերեցին արարներին և, փաստորեն, մնալով այդ թաղամասերում, նրանք իրենց բախտը կապեցին շրջանի արար բնակչության ճակատագրի հետ: Սրա կողքին, ելնելով հայ ազգաբնակչության ապահովության ընդհանուր մտահոգությունից, է՛լ ավելի էին ամրապնդվում հայաշատ շրջանների հայ քաղաքական հոսանքների միջև պատերազմի ընթացքում ստեղծված համագործակցությունն ու փոխհարաբերությունները:

Լիբանանի քաղաքական բարդ իրադրության պայմաններում աստիճանաբար բացահայտվում են հարևան Սիրիայի դերի ուժեղացումը և նրա ջանքերը բախումների դադարեցման և հակամարտության լուծման խնդրում:

1976 թ. հունիսի 1-ին Լիբանանի նախագահ Սուլեյման Ֆրանժիեյի հրավերով Լիբանան մտան սիրիական զորքերը, որոնց առաքելության նպատակն էր, ինչպես նշված էր պաշտոնական հայտարարության մեջ, վերջ տալ եղբայրասպան պատերազմին ու արյունահեղությունը: Սակայն, սիրիական զորքերի մուտքը Լիբանան ոչ միայն չկասեցրեց արյունահեղությունը, այլև նոր բախումների և հազարավոր զոհերի պատճառ դարձավ, մանավանդ Լիբանանի ազգային առաջադիմական ուժերի և պաղեստինյան դիմադրական շարժման շարքերից ներս: Սիրիական ռազմական միջամտությունը և աջակողմյան և հետադիմական ուժերի կողքին նրա դիրքորոշվելը (սկզբնական շրջանում) խստորեն դատապարտվեց Լիբանանի հայրենասիրական ուժերի, ինչպես նաև արաբական ու աշխարհի շատ երկրների կողմից:

Պորհրդային Միությունը, կողմ լինելով լիբանանյան հակամարտության քաղաքական կարգավորմանը, պահանջեց անհապաղ այդ ուժերի հեռացումը երկրից:

Շարունակ զինված բախումները և օտար ուժերի ուղղակի միջամտությունը Լիբանանի ներքին գործերին, ինչ-որ ձևով ձախողման էին մատնում հակամարտության լուծման ուղիները և այդ ուղղությամբ գործադրվող բոլոր ջանքերը:

Ապահովության վտանգի զգացումը էլ ավելի էր համակել երկրի բնակչությանը, ինչպես նաև հայ համայնքին: Լիբանանահայության մեջ աստիճանաբար նշմարվում էին Հուսահատություն առաջացնող

երևույթներ, խաղաղ ու բնականոն կյանքի վերահաստատման նկատմամբ տարակուսանք: Նրանց մեջ արմատավորվել էր լիբանանյան ճգնաժամի դժվար լուծելի լինելու համոզումը: Դրան որոշակիորեն նպաստում էին զինված բախումները, հատկապես ուղղմական գործողությունների կենտրոնում գտնվող Բուրջ Համուդի հայահոծ թաղամասում, ուր բնակություն հաստատած հայ զանգվածները շարունակաբար մարդկային և նյութական կորուստներ էին ունենում:

Ներքաղաքական լարված իրավիճակը, երկրի տնտեսության օրըստօրն վատթարացումը, ինչպես նաև իշխանության բացակայությունը աննկանելի ծանր դրություն ստեղծեցին ժողովրդի համար: Հայ աշխատավորը, լինելով Լիբանանի աշխատավոր զանգվածի անբաժանելի մասնիկը, չէր կարող իր ուսերի վրա չկրել նաև առաջացած բազմապիսի դժվարությունները: Անգործության, հավելյալ եկամտի բացակայության, սննդամթերքների ու ամենաանհրաժեշտ առարկաների գների աճի աննախադեպ պայմաններում հայ աշխատավորը, այլ ելք չունենալով, հարկադրված էր համակերպվել ու ենթարկվել նյութական զրկանքներին, նույնիսկ չբավարարելով իր ընտանիքի ամենանվազագույն կարիքները:

Լիբանանահայության բարեսիրական կազմակերպությունները, որոնք պարբերաբար, բայց խորհրդանշական կերպով օգնություն էին ցույց տալիս հայ կարոտյալներին, ի վիճակի չէին նման օժանդակությամբ լուծելու հարցերը: Հայ համայնքում ստեղծվել էր այն կարծիքը, որ առաջացած դժնդակ պայմաններից ձերբազատվելու միակ ճիշտ ուղին պետք է փնտրել ճգնաժամի քաղաքական լուծման և առաջադիմական ուժերի ու կուսակցությունների կողմից առաջադրված բարեփոխումների ծրագրի գործադրման մեջ:

Հարազատ մնալով իր ընտրած քաղաքական ճիշտ դիրքորոշմանը, լիբանանահայությունը շարունակում էր պահպանել ու համարձակորեն պաշտպանել իր որդեգրած դրական չեզոքության քաղաքականությունը:

Քաղաքացիական պատերազմի երեք տարիներին հայ համայնքի ընդունած չեզոքությունը ցույց տվեց լիբանանյան հայրենիքին, ինչպես նաև նրա ողջ ժողովրդին՝ առանց համայնքային խտրականության հավատարիմ մնալու իր ուղեգիծը:

Լիբանանահայության դիրքորոշումը ճիշտ էր ոչ միայն հայկական տեսանկյունից, այլև իսկական լիբանանցի լինելու տեսանկյունից: Չեզոքության քաղաքականությունից ելնելով, հայ համայնքը գտնում էր,

որ պատերազմը կործանարար է լինում առաջին հերթին Լիբանանի համար, և հայերը, որպես լիբանանյան քաղաքացիներ, պարտավոր են դեմ լինել այդ կոիվներին և առնվազն չմասնակցել զրանց և իրենց կարելին անել եղբայրական համերաշխություն ստեղծելու համար լիբանանյան բոլոր համայնքների միջև՝ հանուն Լիբանանի տարածքային ամբողջականության, ինքնուրույնության պահպանման և նրա ժողովրդավարության զարգացման: Լիբանանահայությունը սկզբից ևեթ, հրաժարվելով մասնակցել կոիվներին, հետևողականորեն մնաց երկրի ճգնաժամի լուծման կողմնակիցը՝ քաղաքական փոխադարձ զիջումների, ժողովրդավարության հիմունքների և համերաշխության հաստատման ճանապարհով: Նա բաջ գիտակցում էր, որ քաղաքացիական պատերազմը չի կարող ծառայել ժողովրդի շահերին, որ երկիրը պետք է վերադառնա իր բնականոն կյանքին, վերագտնի իրեն, կարողանա վերականգնել իր քայքայված տնտեսությունը և զարգացնել մշակույթը:

Փաստն այն է, որ լիբանանահայության դրական չեզոքությունը, որպես ճիշտ դիրքորոշում, արժանացավ ընդհանուրի հավանությանը ամբողջ պատերազմի ընթացքում, սակայն խոր դժգոհություն առաջացրեց միմիայն քրիստոնյա՝ հետադիմական կուսակցությունների՝ փաղանգավորների ու շամունականների մեջ, որոնց առաջնորդները ջանք չխնայեցին՝ իրենց մշտնապես ուժեղացնելու և հալածանքներ նախապատրաստելու հայերի դեմ:

1977 թ. վերջերից սկսած Լիբանանի աջակողմյան ուժերի պաշտոնաթերթերում սկսեցին երևալ անհիմն հողվածներ և անպատասխանատու հայտարարություններ ու վիրավորանքներ լիբանանահայության հասցեին:

Փաղանգավորների «Ալ Զարհա» շաբաթաթերթը իր 1978 թ. սեպտեմբեր ամսվա համարներում գետեղել էր զրպարտություններով լեցուն հողվածներ, ուր հայ համայնքի որդեգրած դրական չեզոքությունը գնահատվում էր որպես անտարբերություն և հայերը մեղադրվում էին «իսկական լիբանանցու» կեցվածք չունենալու մեջ:

Իր խմբագրական հողվածներից մեկում, հայերին «հրավիրելով իրենց հյուրընկալող հողի հանդեպ հավատարիմ մնալու ձգտմանը», թերթը նշում է. «Մենք ուզում ենք հայրենիքին (Լիբանանին - Ն.Չ.) հավատարիմ հայեր, այլ ոչ նրա ավերումն ու հրդեհը դիտողներ: Ուզում ենք, որ հայերը վերադառնան իրենց խղճմտանքին և հանձնառու լինեն իրենց հանդեպ գուրգուրացող լիբանանցիների ուղեգծին: Նրանցից պահանջում ենք լիբանանալ հոգով ու սրտով» (27):

«Քրիստոնեություն պաշտպան» ներկայացող թերթի մեկ այլ համարում փաղանգավորները, իրենց վիրավորված զգալով հայերի ընդունած դրական չեզոքությունից և իրենց չմիանալու հանգամանքից, նշում են. «Հայերը, գալով Լիբանան, չհրաժարվեցին իրենց ազգային ինքնությունից և մոտ չկանգնեցին քրիստոնյաներին և, որ ամենակարևորն է՝ նրանց կուսակցությունները միմյանց հետ համաձայնության եկան չհարելու կոմոդ կողմերից որևէ մեկին հանուն իրենց սեփական շահերի և ունեցվածքի պաշտպանության: Այս հանգամանքը խոր դայրոյթ առաջացրեց նրանց նկատմամբ: Գաղտնիք չէ նաև, որ նրանք ամբաստանվում են պաղեստինցիների հետ գործակցելու և նրանց կողքին կանգնելու համար» (28): Եզրափակելով, թերթը ավելացնում է. «Մի՞թե ավելի ճակատագրական պահ կա, ինչի՞ նա սպասում այս հյուրերը և եթե չեն ուզում իրենց զաղթականությունը կրկնվի, ապա նրանք պետք է զիտակցեն, որ այստեղ իրենց ներկայությունը կախված է Լիբանանի և լիբանանցիների գոյությունից» (29):

Անհերքելի ճշմարտություն է, որ լիբանանահայության դեմ փաղանգավորների կազմակերպած արշավը և անհիմն մեղադրանքները որոշակի նպատակներ էին հետապնդում: Ինչպես նշում է Ն. Հովհաննիսյանը, նրանց խնդիրն էր՝ «բոլորքել ազգային կրքերը և առելություն սերմանել արարական հետամնաց խավերի մեջ հայերի նկատմամբ ինչպես Լիբանանում, այնպես էլ արարական մյուս երկրներում, լիբանանյան կոնֆլիկտի մեջ արհեստականորեն աղգային մոմենտ մտցնել, չեղել արարների ուշադրությունը աջերի կողմից կիրառվող հետադիմական քաղաքականությունից, որն ուղղված է Լիբանանի և արարական մյուս երկրների ազգային շահերի դեմ, թաքցնել իրենց կապերը ամերիկյան իմպերիալիզմի և խորայնական ազդեցությունների հետ» (30):

Եթե լիբանանահայությունը հրաժարվեր իր ընդունած դրական չեզոքության քաղաքականությունից ու միանար փաղանգավորներին ու նրանց աջակցող ուժերին, ապա այդ քայլը վերջին հաշվով կարող էր ճակատագրական լինել նրա համար՝ նոր ու ավերիչ և ավելի արյունալի կոլիզների պատճառ դառնալ: Ահա թե ինչու հայ համայնքը պատերազմի ընթացքում զիտակցելով այդ ամենը, չզիջեց իր դիրքերը և չենթարկվեց փաղանգավորների սպառնալիքներին:

Իրենց կամքը լիբանանահայությունը պարտադրելու փորձերը անհաջողության մատնվելուց հետո, փաղանգավորները սկսեցին իրենց ենթակա հայկական շրջաններում հայերի դեմ ուժ գործադրել և իր նախադեպը շունչոցող ոտնձգությունների դիմել:

«Կանչ» չարաթաթերթի վկայակոչությամբ փաղանգավորները «ամսական պարտադիր տուգանքներ կը գանձեն հայերու տուններն ու խանութներն, տասնյակ հազարավոր ոսկիներու մեծագումար տուգանքներ կը պարտադրեն հայ առևտրականներուն, աշխատանոցներուն ու գործատեղիներուն» (31):

Մարտի համայնքի խոշոր առևտրական ու ֆինանսական բուրժուազիայի շահերն արտահայտող Ազգային լիբերալ կուսակցության ղեկավար Քամիլ Ծամունը «պահանջել է հայկական կուսակցություններից «Լիբանանյան ճակատին» վճարել 15 մլն. լիբանանյան լիրա որպես հարկ նրանց անընդունելի չեզոքության դիմաց լուր մնալու համար» (32):

1978 թ. հոկտեմբերի 1-7-ը փաղանգավորների ու շահունականների ուժերը կատաղի հարձակումներ ձեռնարկեցին մայրաքաղաքի հայաբնակ շրջանների վրա: Նրանք, նախապես ունենալով հարձակման հստակ ծրագիր, մեծ ուժերով թափանցեցին խիտ բնակչություն ունեցող Բուրջ Համուդի, Գորայի, Մար Յուսեֆի, Նոր Հաջրնի, Էլըբֆիեյի, Սալիլ Բաղավիի և Մար Մխայելի թաղամասերը:

Ծանր օրեր ապրեց հատկապես Բուրջ Համուդի հայությունը: Այստեղ փաղանգավորների զինված ջոկատները բախումների մեջ մտան շրջանի հայ գինյալների հետ: Տեղատարափ ուժերի պայթյունների հետևանքով զոհվեցին ու վիրավորվեցին շատ հայ ընտանիքներ, բարուբանդ եղան նրանց պատկանող բնակարաններն ու խանութները: Կողոպտվեցին համայնքի մի շարք հաստատություններ, ինչպես, օրինակ, Գարակոչյան բարեսիրական հաստատությունը, Մեսրոպյան վարժարանը և այլն:

Բացի Բուրջ Համուդից, ալ ուժերի հարձակումների թիրախ դարձան նաև Նոր Հաջրնի, Սալիլ Բաղավիի, Ջալբայի, Էլըբֆիեյի, Նահր էլ Մոթի և այլ հայկական շրջանները: Այս թաղամասերում ապրող հայերը մարդկային բազմաթիվ կորուստներ ունեցան, ենթարկվեցին առևանգումների: Հարյուրավոր հայ ընտանիքներ մնացին անտուն ու անօգնական:

Մեծ էր նաև հայաբնակ շրջաններին հասցված նյութական վնասը: Ինչպես գրում է հայկական մամուլը, «քանդուծներ կամ ծանր վնասներ կրած են Նոր Մարաշի կաթողիկե Մեսրոպյան վարժարանը, Նոր Մխի եկեղեցին, ինչպես նաև Արագածի, Սին էլ Ֆիլի, Թրատի, Նոր Մխի, Ամանոսի շրջաններու հայկական բնակարաններէն շատերը, Թրատ թաղի հայկական դպրոցը, Նահր էլ Մոթի, Ջղեյդեյի, Ժել էլ Գիբի, Ջալբայի և Անթիլիասի հայկական որոշ բնակարաններ» (33): Ավերվե-

ցին հայերին պատկանող մի շարք գործարաններ, մշակութային կենտրոններ, դպրոցներ ու եկեղեցիներ:

Ի դեպ, հայկական թաղամասեր սողոսկած փաղանգավորներն ու շամունականները, հայերի սեփականությունը հանդիսացող խանութներն ու վաճառատները կողոպտելով հանդերձ, դիմում էին ավելի ստոր ոտնձգությունների, բռնազրավելով հացի և այլ սննդամթերքների այն քանակությունը, որը ուղարկվում էր Բեյրութի արևմտյան շրջանից՝ արևելյան շրջանում ապրող հայ աղետոյալներին, ինչպես նաև հրաժարվում էին հայ վիրավորներին ընդունել հիվանդանոցներում:

Պաշտոնական աղբյուրների համաձայն, մինչև հոկտեմբերի կեսերը, փաղանգավորների ու շամունականների հարձակումների հետևանքով, ղոհվել են ավելի քան 80 հայեր և վիրավորվել մոտ 350 հոգի (34):

Աջ ուժերի կողմից հարձակումների ենթարկված շրջանների հազարավոր հայ բնակիչներ հարկադրված դիմում էին փախուստի և ապաստանում ավելի խաղաղ և համեմատաբար ապահով շրջաններ, ինչպես Անթիլիասի կաթողիկոսարանը, Ջիբելի «Թուչնոց բույնը», Չմառի վանքը և Տրիպոլի քաղաքը:

Տրիպոլիի հայերը, հայրենասիրական բարձր ոգի դրսևորելով, անհրաժեշտ օգնություն ցուցաբերեցին չուրջ հինգ հարյուր փախստական հայերի ու նրանց տեղավորեցին ինչպես տեղի հայկական դպրոցների ու ակումբների շենքերում, այնպես էլ իրենց բնակարաններում: Այդ փախստականները «օգնություն և խնամք ստացան հայկական բոլոր հոսանքներու ներկայացուցիչներէն բաղկացած գաղթականներու օգնության մարմինէն, ինչպես նաև Լիբանանի Ազգային շարժումէն» (35): Այս վերջինս աղետոյալների օգնության ֆոնդին հատկացրել է չուրջ 35 հազար լիբանանյան լիրա Բեյրութի արևելյան շրջանից փախած հայ գաղթականներին օգնելու համար:

Ազգային շարժման նախաձեռնությամբ, երկու հարյուր հայ ընտանիքների որպես օգնություն տրվեցին բազմաթիվ ծածկոցներ և անհրաժեշտ սննդամթերք, որոնք բաժանված են «արևմտյան Բեյրութի շրջանը, Այնճար, Ալեյ, Բհամդուն ապաստանած հայ գաղթականներուն, ինչպես նաև արևելյան շրջանի մեջ գտնվող հայ աղետոյալ ընտանիքներուն» (36):

Բազմահազար հայեր, ազատվելով մահվան ճիրաններից, հարկադրված եղան ապաստան գտնել նաև Այնճարում (մոտ հազար ընտանիք), Հայեպում (երկու հազար ընտանիք՝ մոտ ութ հազար մարդ), Լաթաքիայում, ինչպես նաև Գամասկոսում:

Լիբանանյան «Ալ-Ամալ» թերթի վկայությամբ, «արտագաղթել են հարձակումների ենթարկված հայկական շրջանների բնակչության 30 տոկոսը» (37):

Անդրադառնալով հայերի արտագաղթին, պետք է նշել մի կարևոր փաստ ևս. կոիվների թեժ շրջանում հայերը մեծ ընդունելություն էին գտնում ամերիկյան իշխանությունների կողմից, որոնք «արտագաղթի գրասենյակների միջոցով դյուրացնում էին հայերի մեկնումը երկրից, և շատերը ԱՄՆ-ի էմիգրացիոն գրասենյակից ձեռք էին բերում այսպես կոչված «Green Card», որը կրողին շնորհում էր ԱՄՆ-ում կեցության և աշխատելու իրավունք» (38):

Այս գործարքը, որքան էլ որ համարվելու լիներ «մարդկային», այնուամենայնիվ, իր խորքում կազմակերպված դավադրություն էր՝ անմիջականորեն ուղղված հայերի դեմ՝ նրանց արտագաղթի մղելու համար: Վիճակագրական տվյալների համաձայն, 1978 թ. հոկտեմբերին հայկական շրջանների վրա կատարված հարձակումների ժամանակ հայերի կրած նյութական վնասները ավելի էին, քան պատերազմի շոք տարիներին հասցված վնասը: «Քանդվել են հայերին պատկանող 25 գործարաններ, կողոպտվել 800 և վնասվել ավելի քան 1200 բնակարաններ, ինչպես նաև սննդամթերքի, հագուստի և տարբեր ապրանքատեսակների 27 մեծ ու փոքր, հայերի սեփականությունը հանդիսացող պահեստներ» (39):

Հայ համայնքին հասցված վնասը, վերածելով դրամական արժեքի, «կազմել է չուրջ 600 մլն. լիբ. ըսկի՝ մոտավորապես 200 մլն. ամերիկյան դոլար» (40):

Ռմբակոծությունների ժամանակ ամբողջապես ավերվել էր Ռանամիրյանի հագուստի արտադրության հաստատությունը, ուր աշխատում էին չուրջ 450 բանվորներ, որոնց մեծամասնությունը հայեր էին: Նույն ճակատագիրը ունեցան նաև Սալիպյանի և Գազանջյանի կոշիկի արտադրության, ինչպես նաև Մուրադյանի այլումիսից պատրաստվող իրերի արտադրության հաստատությունները: Բացի վերը նշածից, կային նաև կիսաքանդ և կողոպտված գործարաններ, ինչպես օրինակ, Արարյանի, Իմաստունյանի և Չաթալաբաշյանի կաշվի գործարանները, որոնց աշխատողների ճնշող մեծամասնությունը հայեր էին:

Հարկ է նշել, որ մինչև քաղաքացիական պատերազմը, հայկական հաստատությունների ջանքերով, տարեցտարի ավելանում էին արտադրության ծավալները, զգալի աճ ունենում կապիտալի այն մասը, որը ներդրվում էր արտադրության միջոցների կատարելագործման և

առավել արդիականացման համար: Միաժամանակ նկատվում էր նաև աշխատուժի թվաքանակի աճ, բարելավվում էր արտադրությունն որակը և նոր թափ ստանում արտադրությունը:

Սակայն Լիբանանի քաղաքացիական պատերազմը եկավ ծանր հարված հասցնելու երկրի արդյունաբերության զարգացմանը և նպաստավոր պայմաններ ստեղծեց բանվոր դասակարգի (որի մեջ զգալի տոկոս էին կազմում նաև հայերը), գործազրկության աճին: Մի կողմից գործազրկությունից խույս տալու մտահոգությունը, իսկ մյուս կողմից հայ համայնքի դեմ աջակողմյան ուժերի որդեգրած թշնամական վերաբերմունքը պատճառ դարձան, որ հայ աշխատավոր խավը շարունակաբար արտագաղթեց երկրից: Այս հանգամանքը չէր կարող չանհանգստացնել նաև Լիբանանի արհմիությունների ղեկավարներին: 1978 թ. նոյեմբերի 3-ին Լիբանանի բանվորական արհմիությունների ղեկավարներից մեկը՝ Աբդուլ Քերիմ Սեյֆէդդինը, արհմիությունների տանը ունեցած մամուլի ասուլիսում, դատապարտելով Բեյրութի արևելյան չրջանում հայերի դեմ ձեռնարկված արշավը, նշել է. «ճարտարվեստական բազմաթիվ հաստատությունների քանդումն էն Հետո Հիշյալ զրգույթությունները առավել պատճառ մը կրնան հանդիսանալ հայ բանվորներու արտագաղթին, ինչ որ պիտի վնասէ Լիբանանի ճարտարվեստին ու տնտեսության, նկատելով, որ հայերը մեծապես նպաստած են Լիբանանի տնտեսական զարգացման և արտադրության թափի հավելման» (41):

Լիբանանի հայ համայնքի ներկայացուցիչները, ելնելով այդ մտահոգությունից և զգալով աստիճանաբար մեծացող վտանգը, անհրաժեշտ էին համարում միջոցներ գտնել՝ ստեղծված կացությունից դուրս գալու և վերականգնելու հայկական արդյունաբերական կենտրոնները, քանի որ որոշ հայ գործարանատերեր արդեն պատրաստվում էին լուծարքի ենթարկել իրենց հաստատությունները և Հեռանալ երկրից, ծանր դրություն մատնելով բազմաթիվ հայ աշխատավորներին:

Լիբանանահայության համար ստեղծված աղետալի օրերին Մեծի Տանն Կիլիկոն վեհափառ հայրապետներ Խորեն Ա. կաթողիկոսը և Գարեգին Բ. աթոռակից կաթողիկոսը հանդես եկան համայն հայության ուղղված կոչով, ուր անհրաժեշտ էին համարում, որ հայ համայնքը կարողանա արագ վերագտնել իրեն և համերաշխորեն ու միասնաբար վերացնի իր նախադեպը չունեցող աղետի Հետևանքները: Այնտեղ ասված է. «Կոչ կուղղենք մեր ողջ հայ ժողովրդին ուր այ ապրի ան այսօր, մայր հայրենիքի մեջ, թե ի ծագս աշխարհի, ինչ երկրի մեջ այ որ հասակ առած ըլլայ այն, ինչ երկնքի տակ այ որ շնչէ ան, ինչ դավանանքի կամ

զաղափարականի այ որ հավատայ ան, ինչ ընկերային կամ դասակարգային խավի այ որ պատկանի ան, որ՝ ինք իր տերն ու տիրականը զգա ինքզինք: Ինք՝ իր պաշտպանը: Ինք՝ իր ճակատագրին դարբնողը: Մեկ և անբաժանելի: Այս օրերուն մեր գոյության համար որքան հացն է կարևոր՝ նույնքան և ավելին մեր ազգի միությունն ու ամբողջականությունը, որուն մեջ է մեր գորությունն ու հաղթանակի անհաղթելի ուժը» (42):

Իր հերթին Ամենայն հայոց կաթողիկոս Վազգեն Առաջինը լիբանանահայությանն ուղղված իր պատգամում նշում է. «Անհրաժեշտ է քույրովի դալ, համախմբել բոլոր կենդանի ուժերը, որպեսզի լուրջ կերպով մտածվի և ծրագրված ձևով, կեղրոնացված ձևով օգնության գործը կազմակերպվի հոգալու համար անմիջական կարիքները ու նաև առաջադրվի վերաշինությունը, վերականգնումը բոլոր քանդվածներուն, որոնք կատարվեցան այդ չարարաստիկ տասը օրերու ընթացքին...» (43):

Իրողությունն այն է, որ լիբանանահայերը այդ ծանր օրերին, առանց դավանական, կուսակցական և զաղափարական պատկանելության, համերաշխորեն հանդես եկան ստեղծված վիճակը միասնաբար հաղթահարելու ձգտումով և ամեն հնարավոր միջոցի դիմեցին՝ կազմակերպելու համար իրենց ինքնապաշտպանությունն ու ֆիզիկական ապահովությունը:

Հիշատակության արժանի է կոիվների օրերին հայ երիտասարդության կարգապահ ու կազմակերպված լինելու փաստը, երբ «կոիվներու և խառնակությանց ամենաժանր օրերուն, գիշեր-ցերեկ, զենք ի ձեռին հայ արի տղաք պահակ կեցան հայ ժողովրդին: Հայկական թաղերու մուտքին, փողոցներու անկյուններուն, հայ տուններու և ազգային հաստատություններու առջև արիաբար կանգնեցան անոնք և թույլ չտվին, որ խառնակիչ, պատեհապաշտ ձեռքեր տեր դատնան իրենց ժողովրդի դավակներուն ձեռքերով շինված տունին ու գործին, ինչքին ու ստացվածքին և իրենց ազգի հոգևոր, կրթական, մշակութային և ազգային հաստատություններուն» (44):

Այն ժամանակ, երբ ոմբակոծությունների ենթարկված հայկական թաղամասերի հայ ազգաբնակչությանը ցույց էր տրվում անհրաժեշտ օժանդակություն, և սկսվել էին վնասված ու քարուքանդ չրջանների վերականգնման աշխատանքները, աջակողմյան ուժերը նոր և ավելի ծանրակշիռ ոճի գործեցին լիբանանահայության դեմ:

1978 թ. հոկտեմբերի 27-ին փաղանգավորներն իրենց ատելավառ

թշնամությունը հայերի դեմ արտահայտեցին Մեծ Եղեռնի նահատակների հիշատակը հավերժացնող բրոնզյա հուշարձանի պայթեցումով, որը գտնվում է նրանց բացարձակ տիրապետության տակ գտնվող Բիքֆայայի մոտակա Ամիրլյե բլուրի վրա: Այս սրբապիղծ արարքը բողոքի և ցասման մեծ ալիք առաջացրեց ինչպես լիբանանահայության մեջ, այնպես էլ համայն սփյուռքում:

Նույն թվականի նոյեմբերի մեկին Բեյրութի արևելյան և արևմտյան շրջանների հայկական հաստատությունները հայտարարեցին համընդհանուր գործադուլ, «միասնարար բողոքելու համար հակահայ գրգռությանց այն ալիքին դեմ, որուն վերջին ու ընդվզեցուցիչ արտահայտությունը եղավ Բիքֆայայի ապրիլյան նահատակված հուշարձանին դեմ գործած խափանարարական անարգ ոճիրը» (45):

Բեյրութի բնակչությունը ականատես եղավ մի յուրահատուկ գործադուլի, որը, «հայության զրական չեզոքության հանդեպ հարգանք պահանջելով մեկտեղ, հանդիսացավ ժողովրդային հրավեր մը՝ հայրենիքը դուրս բերելու համար միջհամայնքային գրգռությանց և կազմալուծումի ներկա անհեթեթ վիճակէն» (46):

Գործադուլին իրենց համերաշխությունը արտահայտեցին նաև մայրաքաղաքի հայկական կրթական հաստատությունները: Բեյրութի ամերիկյան համալսարանի հայ ուսանողները, Հայկադյան քոլեջը, ի նշան բողոքի, հայտարարեցին մեկօրյա դասադուլ, իսկ ամերիկյան համալսարանի ամբողջ ուսանողությունը որոշեց մեկժամյա ընդհանուր դասադուլ հայտարարել:

Լիբանանահայերի համընդհանուր գործադուլը լայն արձագանք գտավ լիբանանյան մամուլում: Բարձր գնահատանքի արժանացավ նրա կազմակերպվածությունն ու խաղաղ բնույթը:

Լիբանանի հայ համայնքի նկատմամբ փաղանգավորների գործողությունները բողոքի մեծ ալիք բարձրացրին ամբողջ սփյուռքում:

1978 թ. նոյեմբերի 11-ին Փարիզում տեղի ունեցավ Փրանսահայ բոլոր քաղաքական հոսանքների ներկայացուցիչների ժողով՝ առաջնորդ Սերովբե արքեպիսկոպոս Մանուկյանի նախագահությամբ: Ժողովը, լիբանանահայության վիճակը քննարկելուց հետո, որոշում ընդունեց բողոքի հեռագրեր ուղարկել Ֆրանսիայի նախագահ Ժիսկար Գ' Լատենին, Լիբանանի նախագահ Բլիսա Սարգիսին, Միավորված ազգերի կազմակերպության գլխավոր քարտուղար Կուրդ Վալդհայմին և մարոնիների պատրիարք Նրեյչին: Հեռագրերում Փրանսահայ համայնքը, դատապարտելով աջերի բռնությունները հայերի դեմ, խոր մտահո-

գություն էր արտահայտում «Լիբանանի հայոց կացության առնչությամբ և Բիքֆայայի նահատակված հուշարձանի ու ժանակումին դեմ և կր պահանջեն անմիջական միջամտություն՝ առաջըր առնելու համար կացության վատթարացման» (47):

Նույն օրը, ի պաշտպանություն լիբանանահայության, Նյու Յորքում հայ համայնքը կազմակերպեց խոշոր ցույց ՄԱԿ-ի լիբանանյան ներկայացուցչության կենտրոնի առջև: Ցույցի կազմակերպիչներից Հերի Տերտերյանը հայտարարեց. «Երկար ժամանակ է ի վեր Լիբանանի մեջ մենք որդեգրած ենք զրական չեզոքության կեցվածք: Մեր այդ դիրքորոշումը ոտնակոխվեցավ: Երևութապես հայերին դեմ կը գործվին հետևողական հարձակումներ» (48):

Հայերի նկատմամբ աջերի վայրագ գործողությունները մեծ վրդովմունք առաջացրին նաև Լիբանանի համայնավար կուսակցության մեջ:

Նոյեմբերի 13-ին Լիբանանի համայնավարների պատվիրակությունը, Ժորժ Հաուիի գլխավորությամբ և հայ հասարակական գործիչներ Հ. Մադեյանի, Գ. Աղդարյանի և Պ. Երեցյանի մասնակցությամբ, հանդիպում ունեցավ Պորհրդային Միության դեսպան Ա. Սուրբատովի հետ: Պատվիրակության անդամները իրազեկ պահեցին դեսպանին հայ համայնքի ընդունած զրական չեզոքության, ինչպես նաև լիբանանյան դեպքերի հետ հայությանը հուզող և մտահոգող հարցերի մասին: Նրանք խնդրեցին, որ լիբանանահայության ունեցած մտահոգության մասին տեղյակ պահեն Պորհրդային Միությանն ու Հայաստանի կառավարությունը:

Դեսպան Ա. Սուրբատովի հետ այդպիսի հանդիպում ունեցան նաև Լիբանանի խորհրդարանի չորս հայ պատգամավորներ՝ Մելքոն Էպլիդաթյանը, Մեթր Ռաչիկ Պապիկյանը, դոկտոր Անդրանիկ Մանուկյանը և Սուրեն Պանամիրյանը:

Լիբանանահայերի դեմ ձեռնարկված սանձարձակ գործողությունները կասեցնելու և կամայականությունները դադարեցնելու պահանջով հանդես եկավ Հայաստանի ժողովուրդը: Մայր հայրենիքը չէր կարող անտարբեր անցնել իր հայրենակիցների մի ստվար մասին վիճակված դառն իրողության կողքով:

Երևանի բազմաթիվ գործարաններում ու ձեռնարկություններում տեղի ունեցան բողոքի բազմամարդ հանրահավաքներ, պահանջելով վերջ տալ Լիբանանի հայազգի խաղաղ բնակչության դեմ շարունակվող վայրագ գործողություններին: Հայաստանի մամուլը խստորեն դատապարտեց փաղանգավոր ստահակների արարքները հայության դեմ

և հրապարակեց Հանրապետության անվանի գրողների, գիտություն ու մշակույթի գործիչների բողոքի ձայնը:

Բազմաթիվ հանրահավաքներում, մամուլի ու տեղեկատվության մարմիններում ստացված նամակներում ու հեռագրերում հայրենի ժողովուրդը ցասումով նշավակում էր լիբանանահայության դեմ կատարված ոտնձգությունները, պահանջում և հույս հայտնում, որ Լիբանանի օրինական իշխանությունները կկասեցնեն պահպանողականների կամայականությունները, խստորեն կպատժեն մեղավորներին:

Ասիայի և Աֆրիկայի երկրների համերաշխության խորհրդային կոմիտեն, արտահայտելով խորհրդային հասարակության կարծիքը, հանդես եկավ համապատասխան հայտարարությամբ, ուր նշված էր. «Սորհրդային մարդիկ ամենայն վճռականությամբ դատապարտում են Լիբանանի խաղաղ բնակչության նկատմամբ բիրտ կամայականությունը, որին այս անգամ զոհ է դարձել հայ համայնքը: Արտահայտելով խորհրդային մարդկանց մարդասիրական զգացմունքները, Ասիայի և Աֆրիկայի երկրների համերաշխության խորհրդային կոմիտեն անհրաժեշտ է համարում, որ բոլոր միջոցները ձեռնարկվեն այդ կամայականությունը դադարեցնելու, Լիբանանում իրադրությունը նորմալացնելու համար» (49):

Ի պաշտպանություն լիբանանահայության, Ամենայն հայոց կաթողիկոս Վազգեն Առաջինը հեռագրեր ուղարկեց Հոռոմի պապ՝ Հովհաննես Պողոս երկրորդին և եկեղեցիների համաշխարհային խորհրդի նախագահ ղովտոր Ֆիլիպ Պոտերին, խնդրելով «իրենց հեղինակավոր խոսքը լսելի դարձնել լիբանանյան որոշ շրջանակներին, ի պաշտպանություն Լիբանանի հայ կրոնական համայնքի ու հավատացյալների» (50):

Հազիվ էին կոիվները դադարել, երբ հոկտեմբերի 23-ին Մեծի Տանն Կիլիկիո վեհարանում հրավիրվեց խորհրդակցություն լիբանանահայության բոլոր հարանվանությունների հոգևոր պետերի, երկրի խորհրդարանի հայ պատգամավորների և հայկական քաղաքական բոլոր հոսանքների ղեկավարների մասնակցությամբ, քննելու համար հայ համայնքին հասցված ծանր հարվածը: Խորհրդակցության աշխատանքներին մասնակցում էին նաև Հայկական բարեգործական ընդհանուր միության և Հայ օգնության խաչի շրջանային մարմինները:

Ստեղծված վիճակից լիբանանահայությունը դուրս բերելու և բնականոն կյանք վերահաստատելու համար խորհրդակցության մասնակիցները որոշեցին ստեղծել մի կենտրոնական մարմին, որը կարողանա ինչպես հարկն է կազմակերպել աղետի ենթարկված ժողովրդի կարիք-

ների բավարարման աշխատանքը, ինչպես նաև ավերված բնակարանների վերականգնման, կրթական, մշակութային և ազգային հաստատությունների գործունեությունը վերսկսելու գործը:

Հոկտեմբերի 27-ին ստեղծվեց լիբանանահայության վերականգնման կենտրոնական մարմին՝ Ոորեն Ա. Կաթողիկոսի և Գարեգին Բ. աթոռակից կաթողիկոսի նախագահությամբ:

Պետք է նշել, որ վերոհիշյալ մարմինը, անմիջապես անցնելով գործի, առաջնահերթ խնդիր համարեց աշխատանքները Մայր Աթոռի հետ համակարգումը: Այդ նպատակով նոյեմբերի սկզբներին Սուրբ Էջմիածին մեկնեց Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսության հատուկ պատվիրակությունը: Այն ուներ լիբանանահայության օգնության գործը համազգային տարողությամբ կազմակերպելու համար համատեղ ծրագիր մշակելու առաքելություն:

Խորհրդակցությունները Մայր Աթոռի ներկայացուցիչների հետ անցան արդյունավետ և որից հետո հրապարակվեց համատեղ հաղորդագրություն: Վողմբը համաձայնության եկան իրենց թեմերի մարմինների միջոցով ստեղծելու հանգանակություն կազմակերպող հատուկ մարմին, ինչպես հայկական կրոնական բոլոր հարանվանությունների, այնպես էլ քաղաքական հոսանքների, բարեսիրական և մշակութային միությունների մասնակցությամբ:

Ըստ համաձայնության, Հայաստանից և սփյուռքի բոլոր համայնքներից հանգանակության միջոցով հավաքվելիք գումարները կենտրոնանալու էին Բեյրութում և պետք է ղրվեին վերականգնման կենտրոնական մարմնի տրամադրության տակ, որը «միակ իրավասուն է այդ գումարները հատկացնելու Լիբանանի հայ աղետյալների կենսական կարիքները հոգալու, եկեղեցական, մշակութային հաստատությունները վերաշինելու և տնտեսական կյանքը վերականգնելու գործին» (51):

Անմիջապես սկսվեցին հանգանակության աշխատանքները լիբանանահայությանը օգնելու նպատակով: Ամենայն հայոց կաթողիկոս Վազգեն Առաջինը հանդես եկավ կոչով՝ ուղղված սփյուռքահայությանը: Այնտեղ ասված է. «Մենք վստահ ենք, թե բոլոր հայ հավատացյալները անխտիր, բոլոր երկրներէն, մեկ սիրտ, մեկ հոգի դարձած, ձեռք-ձեռքի տված ոչինչ պիտի խնայեն իրենց նյութական լիաբուռն օժանդակությունը հասցնելու Լիբանանի աղետյալներուն, մղված քրիստոնեական գութի և եղբայրության ազնիվ զգացումներէ, դարմանելու համար աղետը, որ լիբանանահայության ընդմէջէն կը հարվածէ համայն հայությանը և ամբողջ Հայաստանյայց եկեղեցին» (52):

Որպես հայրական հոգածություն արտահայտություն և համահայկական հանգանակության սկիզբ, էջմիածնի «Մայր Աթոռը իր սեփական միջոցներից լիբանանահայ աղետյալներին տրամադրեց հիսուն հազար դոլար» (53):

Հանգանակության աշխատանքները նախ սկսվեցին Լիբանանում, ապա և սփյուռքի զանազան հատվածներից, մասնավորապես՝ ԱՄՆ-ից, Ֆրանսիայից ու Իրանից Լիբանանի վերականգնման մարմինը ստացավ զգալի գումարներ: Ըստ տեղի հայկական աղբյուրների, հանգանակության արդյունքը կազմեց չուրջ երկու միլիոն լիբ. լիբա» (54):

Շոշափելի էր նաև Մայր հայրենիքի օգնությունը լիբանանահայությանը: Հայ համայնքի վերականգնման խնդիրը գտնվում էր Հայաստանի կառավարության ուշադրության կենտրոնում: Օգնության գործը կազմակերպելու համար 1978 թ. հունվարին Բեյրութ ժամանեց Հայաստանի պատվիրակությունը՝ Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեի նախագահ Վ. Համազասպյանի գլխավորությամբ:

Հայրենի պատվիրակությունը տեղում քննեց լիբանանահայ կարիքավոր ընտանիքներին անմիջական օգնության, կրթական հաստատությունների ու մշակութային կենտրոնների կարիքների ապահովման, որբացած երեխաների ուսումը կազմակերպելու, քաղաքացիական պատերազմի ժամանակ վերավորված հայերի բուժումը հայրենիքում իրականացնելու և այլ հարցեր:

Ստեղծվեց օգնության գործադիր մարմին, որը նախապատրաստական և կազմակերպչական աշխատանքներ տանելուց հետո պատրաստեց պահանջված կարիքների համապատասխան ցանկ: Նույն ժամանակում ստեղծվեցին նաև օգնության բաշխիչ հանձնախմբեր և կենտրոններ:

Նույն թվականի մարտին, կոիվներից տուժած հազարավոր լիբանանահայ ընտանիքներ Մայր հայրենիքից ստացան ուղարկված պատկառելի օգնություն, որը պարունակում էր սննդամթերք, հագուստ, կոշիկ, ծածկոցներ, մահճակալներ, դեղորայք և այլն: Բացի այդ, մեծ քանակությամբ լաբորատոր սարքավորումներ, դասագրքեր, գրենական պիտույքներ և երաժշտական գործիքներ բաշխվեցին ՀԲԸՄ-ի Չարուհի Հակոբյան և Մխիթարյան վարժարաններին, Այնճարի ազգային Հառաջ և Հայ ավետարանական քոլեջներին՝ Ռուբինյան, Նուպարյան, Արզարյան, Բալրզյան վարժարաններին և այլ հաստատություններին:

Լիբանանահայությունը և նրա բոլոր կազմակերպությունները երախտագիտությամբ էին նշում և բարձր գնահատում այն արտակարգ

հոգատարությունը, որ ցուցաբերեց Հայաստանի կառավարությունը: Մայր հայրենիքի եղբայրական օգնությունը մեկ անգամ ևս հաստատեց, թե հայրենի պետությունն ու ժողովուրդը ինչպիսի սեր ու գուրգուրանք են տածում սփյուռքահայությունը և այս պարագային հատկապես լիբանանահայության նկատմամբ: Այդ օգնությունն ափելի ևս սերտացրեց հայրենիք-սփյուռք կապերը և նոր թափ հաղորդեց լիբանանահայության պահպանման և գոյատևման պայքարին: Այդ առնչությամբ ռամկավարների «Ջարթոնք» թերթը նշում է. «Յուրաքանչյուր լիբանանցի հայ այսպիսով ափելի ևս գիտակցեցավ, թե ունի վերածնված հայրենիք և հարազատ պետություն, որոնք ծանր օրերուն կանգնած են իր կողքին և օգնության ձեռք կը մեկնեն իրեն»՝ հաստատելով պատմական այն ճշմարտությունը, թե սփյուռքը անտեր չէ ու պիտի չմնա անտեր» (55):

Մայր հայրենիքի օգնությունը է՛լ ափելի դորացրեց լիբանանահայության և ամբողջ սփյուռքահայության մոտ այն համոզումը, որ Հայաստանը նրանց ամենաուժեղ հենարանն է հանդիսանում:

Հայրենի պետության, ինչպես նաև սփյուռքի միասնական բողոքի ձայնը և նրանց ցուցաբերած նյութական, տնտեսական և բարոյական օգնությունը մեծապես նպաստեցին լիբանանահայ զաղթականների տունդարձին, վերստին գտնելու իրենց խաղաղ ու բարգավաճ կյանքը:

Չհաշտվելով Հայ համայնքի որդեգրած դրական չեզոքությունը, 1979 թ. սեպտեմբերին փաղանգավոր ռազմամոլները նոր հայածանք սկսեցին Բեյրութի արևելյան չրջանի հայ ազգաբնակչության դեմ: Նրանց հիմնական նպատակն էր իրենց ենթարկել քրիստոնյա բոլոր համայնքներին, այդ թվում՝ նաև հայերին և պարտադրել նրանց կովելու ինչպես Լիբանանի քրիստոնյա և մահմեդական ազգային ուժերի, այնպես էլ պաղեստինցիների ու սիրիական զորամիավորումների դեմ: Հայերին «Լիբանանյան ճակատին» ենթարկելու փորձերը ձախողություն կրելուց հետո փաղանգավորները ծրագրեցին տեղահանել հայերին արևելյան չրջաններից ու հայկական մյուս թաղամասերից, խլել նրանց ձեռքից առևտրական ու արդյունաբերական կենտրոնները: Այլ խոսքով, նրանք մտադիր էին այդ չրջանում հաստատել իրենց կուսակցության բացարձակ տիրապետությունը:

1979 թ. սեպտեմբերի 10-ին փաղանգավորների զինված ուժերը հարձակում ձեռնարկեցին արևելյան Բեյրութի Բուրջ Համուդ և Նարաս թաղամասերի վրա:

Փաղանգավորների վերջին հարձակումներից մեկ տարի էլ չանցած՝

կրկին ծանր կացություն ստեղծվեց չրջանի հարյուր հազարավոր հայ բնակչության համար:

Փաղանգավորների ջրկատները վայրագ ոմբակոծության ենթարկեցին հայկական թաղամասերը, ակումբները, դպրոցները, հաստատություններն ու առևտրական ձեռնարկությունները: Նրանք առևանգեցին շուրջ քսան անմեղ հայերի:

Ստեղծված պայմաններում, հայ երիտասարդությունն անմիջապես անցավ չրջանի ազգաբնակչության անվտանգությունն ապահովելու գործին:

Գտնվելով պաշտպանական դիրքերի վրա, հայերին հաջողվեց ուժեղ դիմադրություն ցույց տալ և պաշտպանել Բուրջ Համուդ-Նաբաա չրջանի սահմանները: Ֆրանսիական մամուլի քաղած տեղեկությունների համաձայն, «Հայ մարտիկների թիվը անցնում էր հազարից և ունենալով իրենց տրամադրության տակ միջին և ծանր զենքեր, նրանք անակնկալի բերեցին փաղանգավորներին, հակառակ հայերի նկատմամբ նրանց ունեցած ուժի գերակշռության» (56):

Հարկավոր է նշել, որ եռօրյա ինքնապաշտպանական մարտերի ժամանակ, չրջանը, փաստորեն, դուրս մնաց իշխանությունների պատասխանատվությունից և կառավարական ուժերը չմիջամտեցին ու չփորձեցին պաշտպանել այն փաղանգավորների հարձակումներից: Նույնիսկ Բուրջ Համուդ-Նաբաայի չրջանը բանակային ուժերին հանձնելու մասին խորհրդարանի հայ պատգամավորներ Սաչիկ Պապիկյանի և Սուրեն Սանամիրյանի դիմում-պահանջը հանրապետության նախագահ Իլիաս Սարգիսին չտվեց որևէ դրական արդյունք: Այս հանգամանքը, ինչպես նշվում է «Ան-Նիդա» շաբաթաթերթում, հայերին մղեց առավել վստահելու իրենց սեփական ուժերին, մանավանդ, որ իշխանությունը մերժում էր իր պարտավորությունների նվազագույնն իսկ ստանձնել» (57):

Արյունալի կոփների ժամանակ լիբանանահայերը տվեցին շուրջ 20 զոհ, կային նաև բազմաթիվ վիրավորներ: Այդ օրերին համայնքի քաղաքական և հոգևոր ներկայացուցիչները զգալի աշխատանքներ էին տանում, որպեսզի կանխեին հայկական թաղամասերի վրա կատարվող հարձակումները: Նրանց նախաձեռնությունը, սեպտեմբերի 12-ին, բախումներին վերջ դնելու անհրաժեշտության հարցը քննելու նպատակով, Անթրիպասի Մեծի Տանն Կիլիկիո վեհարանում կայացավ Հանդիպում հայ համայնքի ներկայացուցիչների (Պորեն Ա և Գարեգին Բ կաթողիկոսների, ինչպես նաև խորհրդարանի հայ պատգամավորների

մասնակցությունը) և փաղանգավորների պատասխանատու ներկայացուցիչների (չեյխ Պիև Ժմայելի գլխավորությունը) միջև:

Բանակցությունների ժամանակ կողմերը համաձայնության եկան կրակի դադարեցման և վերցված պատանդների փոխանակման խնդրի շուրջ: Հաջորդ օրն իսկ, սեպտեմբերի 13-ին, փաղանգավորներին վերադարձվեցին հայերի կողմից վերցված բոլոր պատանդները, իսկ հայ բոլոր գերիներին, որոնք բացառապես երեխաներ, ծերունիներ, կանայք էին, փաղանգավորները անամոթաբար հրաժարվեցին վերադարձնել:

Հակառակ կրակի դադարեցման շուրջ կայացած համաձայնության, փաղանգավորները համառորեն շարունակում էին իրենց հարձակողական գործողությունները հայկական թաղամասերում: Նրանք կողոպտում էին իրենց տիրապետության տակ գտնվող չրջանների հայկական հաստատություններն ու ձեռնարկությունները և անընդհատ սպառնալիք ստեղծում հայության ինքնուրույն գոյության համար:

Այդ օրերին լիբանանահայ մամուլը՝ «Ազդակը», «Կանչը», «Արաբատը», «Ջարթոնքը», արտահայտելով հայկական քաղաքական կուսակցությունների միասնական ճակատի ուղեգիծը, մեծ դեր խաղաց լիբանանահայության բարոյական կորովը բարձրացնելու գործում:

Լիբանանահայ մտավորականության շատ ներկայացուցիչներ կոչ էին անում ժողովրդին մնալ իրենց դիրքերում, միացյալ ուժերով բարձրացնել լիբանանահայության մարտական ոգին, ավելի լավ կազմակերպել ինքնապաշտպանությունը և դիմադրությունը:

Հասարակական գործիչ և գրող Գառնիկ Աղդարյանը «Կանչ» թերթում իր բազմաթիվ հոդվածներից մեկում գրում է. «Լիբանանահայությունը կրնա նյութական ծանր վնասներ կրել, ենթարկվել բազմաթիվ ու բազմապիսի ճնշումներու, բայց հիմնականին մեջ կմնա անընկճելի ու աննահանջ: Հայ ժողովրդի ղավակները, առանց կուսակցական կամ գաղափարական խտրության, կը մնան պատենչին վրա, մատները ըլծակին, կը մնան պատրաստ զոհարելու ամենաթանկագինը՝ կյանքը, կյանքին համար իրենց ժողովուրդին» (58):

Փաղանգավորների հարձակումները Բեյրութի արևելյան չրջանի հայկական թաղամասերի վրա խստորեն դատապարտվեցին Լիբանանի հայրենասիրական ուժերի կողմից:

Սեպտեմբերի 12-ին, կրակի դադարեցման շուրջ կայացած համաձայնության օրը, Ազգային շարժման կենտրոնական խորհուրդը նիստ գումարեց քննելու համար հայ ազգաբնակչության դեմ փաղանգավորների սանձազերծած հարձակումների հետևանքով ստեղծված վիճակը:

Ազգային շարժումը, դատապարտելով հայերի դեմ փաղանգավորների կազմակերպած ոճիրները, հրապարակեց հայտարարություն, ուր նշվում է, որ փաղանգավոր կուսակցության նպատակն է «արմատախիլ անել հայ ժողովուրդը, զայն հեռացնել իր բնական վայրերէն, զրկել իր ապրուստի միջոցներէն և վերջնականապես չքացնել անոր լիբանանյան ազգային ինքնությունը» (59): Բացահայտելով այդ հարձակումների վայրագությունը և զրանց վտանգավոր բնույթը, Ազգային շարժման կենտրոնական խորհուրդը կոչ էր անում զորավիգ կանգնել ու օգնել հայ ժողովրդին և «վճռական դիրքորոշում մը կը պահանջեն այն բոլոր կողմերէն, որոնք չահագրգռված են արգիլելու և ձախողության մատնելու լիբանանյան հողը պատուտելու և անոր ժողովուրդը բաժանաբաժան ընելու ծրագիրը» (60):

Փաղանգավորների անմարդկային արարքների քննադատությամբ հանդես եկան մի շարք կուսակցությունների ղեկավարներ:

Լիբանանի խորհրդարանի պատգամավոր Ալբեր Մանսուրը, վարչապետ Սեյիմ Հոսի հետ հանդիպում ունենալով, դատապարտել է աջ ուժերի հակահայկական գործողությունները և պահանջել, որ «իշխանությունները միջամտեն պաշտպանելու համար անմեղներին և բանակը իջեցնել այդ շրջանը, ուր ապահովության տեսակետէն բացարձակ պարագություն կը տիրե» (61):

Լիբանանի հայ համայնքի պաշտպանությամբ հանդես եկավ նաև երկրի հայտնի դեմքերից մեկը՝ շեյխ Մուհամեդ Սուեյդին, իր «ձշմարտության խոսք ի խնդիր հայերի» ուշագրավ հոդվածով, որը տպագրվել է «Աս-Սաֆիր» թերթում: Ցանկանում ենք մեջ բերել նրա հոդվածում արծարծված հետաքրքիր որոշ մտքեր: Հեղինակը նշում է, որ հայերը, հաստատվելով Լիբանանում, անտեղյակ տեղի լեզվին ու սովորություններին, կարողացան առաջադիմել տարիների ընթացքում իրենց այլատախրությունը շնորհիվ և, հարմարվելով շրջապատին, նրանք լուրջ և արդյունավետ աշխատանքի հոյակապ օրինակ հանդիսացան ու քաղաքացիական ճիշտ գիտակցություն ցուցաբերեցին: Քաղաքացիական պատերազմի ժամանակ, - նշում է Մ. Սուեյդին, - հայերը չուղեցին մասնակցել նրան ու մնացին չեզոք դիրքերի վրա և իրենց բարվոք հարաբերությունները պահեցին բոլոր կողմերի հետ, հակառակ իրենց դեմ կատարվող ճշման ու անարեկչական բոլոր փորձերի: Հայերը տեղի ունեցած դեպքերը համարեցին որպես մարդկային արժեքների ոտնակոխում և խորթ՝ ճշմարտության, պարկեշտության, անկեղծության և հավատարմության սկզբունքների վրա հիմնված իրենց սովորություն-

ներին ու ավանդույթներին: Սակայն այդ դիրքորոշումը, հակառակ իր ողջամտության, զրգոնց պատերազմի և ղեկք բարձրացնելու ջատագովներին, որոնք սկսեցին շեղել հայերին: Ռտնձգություններն ու խժոժությունները հաջորդեցին իրար ու վտանգավոր բնույթ ստացան, որովհետև աջերի կարծիքով նա, ով իրենց հետ չէ, իրենց դեմ է: Այս պարագան նրանց ղեկավարության մեջ ուրվագծեց տեղահանության ծրագիրը: Եվ ինչո՞ւ իրենց մեջ պահել մարդկանց, ովքեր մարոնի հայրենիքին չեն հավատում և նրա համար չեն գործում: Այդպես սանձագերծվեց պատերազմը հայերի դեմ: Ավարտելով իր մեկնարանությունը, շեյխ Մ. Սուեյդին հաստատում է. «Հայերի դեմ սանձագերծված պատերազմը աղաղակող ապացույց է փաստելու, որ պատերազմի ջատագովների և հրձիգների տրամադրությունները հեռու են բարի լինելուց, և որ դավադրությունը տակավին շարունակվում է» (62):

Լիբանանահայության վարած հետևողական չեզոք դիրքորոշման պաշտպանությամբ հանդես եկան Լիբանանի հասարակական ու քաղաքական հայտնի շատ գործիչներ: Առանց վարանելու կարելի է ասել, որ այդ քաղաքականությունը ըստ արժանվույն գնահատվեց զրեթե բոլոր շրջանակների կողմից: Մի բան պարզ էր, որ փաղանգավորները ձգտում էին իրենց գործողությունների շնորհիվ երկրում ստեղծել անկայուն ու լարված վիճակ, նպատակ ունենալով հարվածել բոլոր նրանց, ովքեր հանդես էին գալիս լիբանանյան ճգնաժամի արագ ու ճիշտ լուծման, նրա միասնականության, հողային ամբողջականության, ազգային նկարագրի ու ժողովրդավարական դարգացման պահպանման պաշտպանությամբ:

Հայաբնակ թաղամասերի վրա կատարված արյունոտ նախահարձակումները, առևանգումներն ու ավերածությունները ոչնչով չօգնեցին փաղանգավորներին: Հայ համայնքը, շնորհիվ իր համախմբվածության, կարողացավ պաշտպանվել ու մնալ կանգուն: Փաղանգավոր ղեկավարության կազմակերպած զինված հարձակումները չկարողացան ընկճել ու ենթարկել հայերին իրենց կամքին՝ հրաժարվելու ընդունած դրական քաղաքական դիրքորոշումից: Երկրի քրիստոնյա բոլոր համայնքներին իրենցից կախման մեջ ղնելու ծրագրեր մշակելով, փաղանգավորներն այն կարծիքին էին, որ «Հայկական համայնքի վերացումը և իրենց տիրապետության հաստատումը արևելյան Բեյրութի հայկական թաղամասերի վրա կարևոր քայլ կհանդիսանար իրենց հեզեմոնիստական ծրագրերի իրականացման ճանապարհին, կընդարձակեր նրա տիրապետության տակ գտնվող շրջանների աշխարհագրական

սահմանները և կրարձրացներ նրանց քաղաքական ազդեցությունն ու կշիռը Լիբանանում» (63):

Փաստորեն, այդ ծրագրի ձախողումը բարոյական ու քաղաքական մեծ հարված էր փաղանգավորներին:

Լիբանանահայության մեջ ստեղծվել էր մի ընդհանուր կարծիք, որ համայնքը իր համերաշխությամբ և ազգովին ի վիճակի է պաշտպանվել ու զինված դիմադրություն ցույց տալ նոր հարձակումներին, հավատացած լինելով, որ իր կողքին կանգնած են Լիբանանի Ազգային շարժումը ներկայացնող բազմաթիվ ուժերը և, որ արաբական ու միջազգային հանրային կարծիքը ուղղված է ի նպաստ հայերի:

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

1980-ական թվականները դարձան Լիբանանը տազնապեցնող նոր փոթորիկների շրջան:

1982 թ. իսրայելական ռազմամուխները ներխուժեցին մայրիկների երկիր, որի հետևանքով Լիբանանը մտավ ընկերային-տնտեսական ու քաղաքական խոր ճգնաժամի մեջ: Իսրայելական ներխուժումը մեծ ազդեցություն գործեց Լիբանանի տնտեսության, մշակութային, կրթական և այլ հաստատությունների գործունեության վրա: Երկրի հարավային շրջաններում և մայրաքաղաքի զանազան արվարձաններում գտնվող բոլոր ֆարրիկաներն ու գործարանները գրեթե մատնվել էին անգործության: Վրճատվել էր բազմաթիվ ձեռնարկությունների արտադրողականությունը, զգալի վնասներ էր կրել արդյունաբերությունը և համարյա կանգ էր առել գյուղատնտեսության զարգացումը: Խմբակոծությունների հետևանքով ավերվել էին շատ մշակելի հողատարածություններ, իսկ ճանապարհների շրջափակման և փոխադրական միջոցների բացակայության պատճառով ոչնչանում էին մեծիմասամբ գյուղատնտեսական արտադրանքները:

Լիբանանի տնտեսության օրրատօրե ծանրացող վիճակը և դրա ազդեցությունը հավասարապես տարածվում էին երկրի բազմահամայնք հասարակության աշխատավոր խավերի վրա: Այդ վիճակը իր միատական անդրադարձը ունեցավ նաև Հայ համայնքի վրա: Ամբողջ երկրի նման, լիբանանահայ համայնքի ընկերային, մշակութային և տնտեսական կառույցները ենթարկվեցին լուրջ ցնցումների: Սակայն, հակառակ այդ վայրիվերումներին ու դժվարություններին, կառույցները փուլ չեկան, այլ, հարմարվելով ստեղծված կացություններին, դրանք շարունակեցին գոյատևել ու գործել, մնալով միշտ պատենելի վրա:

Անդրադառնալով Լիբանանի բազմամյա տազնապի տարիների ընդհանուր իրավիճակին, համայնքի մտավորականության ներկայացուցիչները իրավացիորեն նշում են, որ «Լիբանանահայ գաղութը հաճախ ապացույցը տվավ իր գոյատևելու կամքին և կենսունակ ներկայությունը: Առաջին մեկ-երկու տարիներու հասկնալի խուճապին հաջորդեց նոր»

պայմաններու լույսին տակ վերակազմակերպվելու շրջանը, սպառնացող վտանգները դրական գործունեություններ շրջանցելու և կամ՝ չեզոքացնելու անխախտ որոշումով» (1):

Քաղաքացիական երկարատև պատերազմի շրջանում հաճախակի կրկնվող դեպքերը, չնայած դարձել էին լիբանանահայությունն առօրյայի մի մասը և հակառակ արտագաղթի երևույթին ու տնտեսական դժվարություններին, համայնքը ջանք ու եռանդ էր խնայում գոյատևելու և կառչած մնալու լիբանանյան հողին:

Պատերազմի տարիներին Լիբանանից Արևմուտքի երկրներ արտագաղթած շատ հայերի, հասկանալի պատճառներով, վիճակված էր ընտելանալ ու հարմարվել տեղի պայմաններին ու բարքերին և, հետևաբար, ստվար զանգվածների մեկնումը կրում էր ժամանակավոր բնույթ, համոզված լինելով, որ Լիբանանում քաղաքական իրավիճակը կարգավորվելուց հետո արտագաղթած հայության մեծ տոկոսը կրկին կվերադառնա իր համար հարազատ դարձած Լիբանան:

Լիբանանցիները, որոնք չուրջ ութ տասնամյակ է, ինչ հյուրընկալել են հայությանն իրենց երկրում, միշտ խոր հարգանք են տածել լիբանանահայերի նկատմամբ, և նման վերաբերմունքը շարունակվում է մինչև օրս:

Լիբանանի Հանրապետության նախագահ Ամիլ ժմայելը բարձր է գնահատել Հայ համայնքի դերը երկրի կյանքում: Նա, անդրադառնալով քաղաքացիական պատերազմի ժամանակ Լիբանանի գոյատևման հանդեպ հայության աննկուն հավատքին ու լավատեսությանը, իր ելույթներից մեկում նշել է, որ հայերը «տազնապի ամենն մուրթ օրերուն իսկ իրականացուցին ընկերային ծրագիրներ, կառուցելով ընկերային կեդրոններ, օջախներ և վանքեր, լավագույն փաստը տալով Հայ համայնքի կենսունակության և հանձնառության ոգիին, համայնք մը, որ իր վրա հրավիրած է անխտիր բոլոր լիբանանցիներուն համակրանքն ու սերը» (2):

1986 թ. հունիսին, երբ Լիբանանի խորհրդարանի նախագահ Հուսեյն Հուսեյնին կարճատև այցելությունը գտնվում էր Երևանում, հանդիպումներից մեկի ժամանակ, անդրադառնալով Լիբանանում հայերի խաղացած նկատելի դերին, նշել է հետևյալը. «Լիբանանահայ համայնքը հատուկ դրվատիքի արժանացնողը այն վերին աստիճանի սրտացավ, անկեղծ ու հայրենասիրական կեցվածքն է, որ լիբանանահայությունը ցույց տվավ և կը շարունակե վկայել մեր ներքին ճգնաժամի պայմաններուն մեջ» (3):

Քաղաքացիական պատերազմից տարիներ անց, 1999 թ. նոյեմբերին, Լիբանանի անկախության 56-րդ տարեդարձի առիթով, ելույթ ունենալով Երևանում, Հայաստանի Հանրապետությունում Լիբանանի Հանրապետության արտակարգ ու լիազոր դեսպան Թոնի Բաղավին, հայ-լիբանանյան բարեկամությունը անդրադառնալով, արձանագրել է, որ «Լիբանանն իր պետությունը և ժողովրդով կարևորում է երկու երկրների միջև գոյություն ունեցող հարաբերությունները բազմաթիվ պատճառներով: Դրանցից ամենակարևորը՝ մարդկային ու քաղաքակրթական է Լիբանանում գոյություն ունեցող շատ կարևոր համայնքի պատճառով, որը շատ աշխույժ է: Այս համայնքը լիբանանյան հասարակության անբաժանելի մասն է տնտեսական, մշակութային, քաղաքական բնագավառներում» (4):

Այսօր Լիբանանը շարունակում է պահպանել սփյուռքահայության կարևորագույն կենտրոններից մեկի իր կոչումը:

Ծանոթագրություններ

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

1. Ն. Գ. Գովհաննիսյան, Լիբանանյան ճգնաժամը և Լիբանանի հայ համայնքի դիրքորոշումը, Երևան, 1982 թ.:
2. Л. Л. Вольнов, Ливан: Эхо агрессии, М., 1984 г..
3. Л. Л. Вольнов, Ливанский дневник, М., 1980 г..
4. «Մերձավոր ու Միջին Արևելքի երկրներ ու ժողովուրդներ», հ.6, Երևան, 1974 թ.:
5. О. М. Горбатов, Л. Я. Черкасский, Борьба СССР за обеспечение прочного и справедливого мира на Ближнем Востоке, М., 1980.
6. Պ. Գ. Սարաջյան, Արաբական Արևելքի կոմունիստական և առաջադիմական ուժերի պայքարը դեմոկրատիայի և սոցիալ-տնտեսական վերափոխությունների համար, Երևան, 1986 թ.:
7. Л. И. Медведко, ... Этот Ближний бурлящий Восток, М., 1985 г..
8. Գ. Խ. Թոփուզյան, Սիրիայի և Լիբանանի հայկական գաղթօջախների պատմություն, Երևան, 1986 թ.:
9. Կ. Լ. Ղալլաքյան, Լիբանանահայ դեմոկրատական մամուլի պատմությունից, Երևան, 1964 թ.:
10. Ս. Գ. Վարժապետյան, Դայերը Լիբանանի մեջ, ԳԳ Ա-դ, Բեյրութ, 1951 թ. 1981 թ. Ֆերլոն, 1983 թ.:
11. Գ. Մադեյան, Դայության ազգային և քաղաքական հարցերու մասին, Բեյրութ, 1974 թ.:
12. صالح زهر الدين، الدرمن شعب وقضية، بيروت، ١٩٨٨
13. R. B. Betts, Christian in the Arab East. A Political Study, London, 1979.
14. R. D. Mc Laurin, The Political Role of Minority Groups in the Middle East, N. Y., 1979.
15. «Կանչ», Բեյրութ, 1970-1980 թթ.:
16. «Արարատ», Բեյրութ, 1970-1979 թթ.:
17. «Չարթունք», Բեյրութ, 1970-1979 թթ.:
18. «Ազդակ», Բեյրութ, 1970-1980 թթ.:
19. «Ազդակ շաբաթօրյակ», Բեյրութ, 1972-1973 թթ.:
20. «Դասկ» հայագիտական տարեգիրք Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսության, Ամբիլիաս, Լիբանան, 1983-1984 թթ.:

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

Լիբանանի հայաբնակ կենտրոնները և հայ համայնքի թվաքանակը

1. Գ. Խ. Թոփուզյան, Սիրիայի և Լիբանանի հայկական գաղթօջախների պատմություն, էջ 169:
2. Դայերի արտագաղթը սկսվեց Եգիպտոսից Սիրիայի հետ միասնության շրջանից

1958-1961 թթ., երբ երկրում ծավալվում էր ընկերվարական միջոցառումների իրականացման լայն արշավ, Իրաքից՝ 1959 թ., իսկ Սիրիայից՝ հիմնականում 1965 թ.:

3. «Ազդակ շաբաթօրյակ», Բեյրութ, 1981 թ., No 25, էջ 541:
4. Նույն տեղում էջ 543:
5. Ս. Գ. Վարժապետյան, Դայերը Լիբանանի մեջ, հատոր Գ., 1981 թ. էջ 442:
6. Նույն տեղում, էջ 460:
7. «Ազդակ», 14.02.1974:
8. Նույն տեղում:
9. «Դասկ» հայագիտական տարեգիրք, 1983-1984 թթ., A. K Boudjikianian, Les Armeniens de L'agglomeration de Beyrouth, էջ 419:
10. «Ազդակ», 1.11.1971:
11. Նույն տեղում, 10.08.1963:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԳ

Լիբանանի հայ համայնքի ընկերային-տնտեսական և իրավական վիճակը

Ա. Քաղաքաբնակ հայ աշխատավորների ընկերային-տնտեսական դրությունը

1. Պ. Գ. Սարաջյան, Արաբական Արևելքի կոմունիստական կուսակցությունների և առաջադիմական ուժերի պայքարը դեմոկրատիայի և սոցիալ-տնտեսական վերափոխությունների համար, էջ 174:
2. Նույն տեղում, էջ 176:
3. «Դասկ», 1983-1984, էջ 386:
4. Նույն տեղում, էջ 387:
5. Նույն տեղում:
6. «Կանչ», 10.02.1973:
7. «Դասկ», 1983-1984 թթ., էջ 400:
8. Նույն տեղում:
9. «The Armenian Review», Boston, 1979, vol. 32, No 2-126, p. 132.
10. Ս. Վարժապետյան, Դայերը Լիբանանի մեջ, հատոր Գ., էջ 289:
11. «The Armenian Review», 1979, vol. 32, No 2-126, p. 132.
12. «Կանչ», 14.05.1977:
13. Նույն տեղում, 9.02.1974:
14. Նույն տեղում, 27.05.1972:
15. Նույն տեղում, 3.06.1972:
16. Նույն տեղում, 18.08.1973:
17. «Ազդակ», 13.07.1971:
18. «Կանչ», 06.1972:
19. Նույն տեղում:
20. Նույն տեղում, 9.02.1974:
21. «النداء»، بيروت، ١٩٨٠ / ١ / ٤.
22. «Կանչ», 12.01.1980:
23. Նույն տեղում, 29.03.1980:
24. Նույն տեղում, 14.07.1979:

Բ. Լիբանանի հայ գյուղացիությունը

1. «Կանչ», 12.02.1972:
2. Նույն տեղում:
3. Պ. Գ. Սարաջյան, Արաբական Արևելքի ... էջ 178:
4. Նույն տեղում:
5. Նույն տեղում:
6. «Կանչ», 12.01.1972:
7. Նույն տեղում, 29.01.1972:
8. «Այգ», Բեյրութ, օգոստոս, 1967:
9. «Կանչ», 29.01.1972:
10. Նույն տեղում, 12.02.1972:
11. Նույն տեղում:

Գ. Լիբանանի Ազգային իշխանությունը, նրա գործունեությունը և հայ համայնքի իրավական դրությունը

1. R. D. Mc Laurin, The Political Role of Minority Groups in the Middle East, p. 157.
2. Տես «The Armenian Review», Vol 32, June, 1979, No 2-126, p. 121, R. B. Betts, Christian in the Arab East, A. Political Study, p. 56.
3. Սեֆի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսության Ազգային կենտրոնական վարչության քաղաքական ժողովի (15 նոյեմբեր 1968 - 22 հոկտեմբեր 1972) կազմած տեղեկագրի համաձայն, Լիբանանի թեմն ունեցել է 14 եկեղեցիներ, ուր պաշտոնավարել են 22 հոգևորականներ: Թեմին պատկանել են 18 ազգային նախակրթարաններ, մեկ միջնակարգ վարժարան և երեք քոլեջներ: Աշակերտության ընդհանուր թիվը կազմել է վեց հազար: Լիբանանի թեմում գործում են զանազան հայրենակցական, մշակութային, մարմնամարզական և բարեսիրական միություններ ու կազմակերպություններ, «Ազդակ», 3.11.1972:
4. 1929 թ. ի վեր Լիբանանի թեմը գտնվել է Կիլիկիո կաթողիկոսության իրավասության ներքո:
5. «Ազդակ», 31.12.1971:
6. Նույն տեղում:
7. Նույն տեղում:
8. Նույն տեղում, 26.01.1972:
9. Նույն տեղում:
10. Նույն տեղում, 31.12.1971:
11. R. B. Betts, Christian in the Arab East, A. Political Study, p. 189.
12. «Ազդակ շաբաթօրյակ», Բեյրութ, 1972, No 23:
13. Լիբանանի խորհրդարանում 99 տեղերը բաժանված են հետևյալ կերպ. քրիստոնյաները զբաղեցնում են 54 տեղ (այդ թվում մարոնի համայնքը 30, հույն ուղղափառները 11, մելքիթները 6, հայ առաքելական եկեղեցին 4, հայ կաթողիկե, ավետարանական և մյուս հարանվանությունները մեկական): Սահմեղականները զբաղեցնում են 39 տեղ (որից 20-ը սուննիները, 19-ը շիաները), իսկ դրուզները 6:

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

**1975 թ. քաղաքացիական պատերազմը
Լիբանանում և հայ համայնքը**

1. «Ազգային ուխտի» համաձայն, Լիբանանի նախագահը պետք է լինի քրիստոնյա մարոնի համայնքից, վարչապետը՝ մահմեդական սուննի, խորհրդարանի նախագահը՝ մահմեդական շիա, իսկ պաշտպանության նախարարը՝ դրուզ համայնքից:
2. R. D. Mc Laurin, The Political Role of Minority Groups in the Middle East, p. 178.
3. Ն. Գովհաննիսյան, Լիբանանյան ճգնաժամը և Լիբանանի հայ համայնքի դիրքորոշումը, էջ 9:
4. «Սովետական Հայաստան», 3.11.1979:
5. «Կանչ», 18.10.1975:
6. Л. Л. Вольнов, Ливанский дневник, стр. 33.
7. R. D. Mc Laurin, The Political..., p. 183.
8. «Կանչ», 18.10.1975:
9. Ն. Գովհաննիսյան..., էջ 51:
10. صالح زهر الدين، الدّرين شعب وقضية، بيروت، ١٩٨٨، ص ٢٤٩
11. A. Der Karabetian and A. Proudian-Der Karabetian, Ethnicity and Civil War: The Lebanese-Armenian Case, University of La Verne, California, p. 5.
12. صالح زهر الدين، الدّرين شعب وقضية، بيروت، ١٩٨٨، ص ٢٥٤
13. صالح زهر الدين، الدّرين شعب وقضية، ص ٢٥٤
14. Л. Л. Вольнов, Ливанский дневник, стр. 43.
15. «Կանչ», 7.02.1976:
16. Նույն տեղում, 20.03.1976:
17. Նույն տեղում, 14.02.1976:
18. Նույն տեղում, 10.04.1976:
19. «The Armenian Review», Vol 29, No 2-114, 1976, p. 194.
20. Նույն տեղում:
21. Նույն տեղում, էջ 195:
22. Նույն տեղում:
23. «Կանչ», 22.05.1976:
24. Նույն տեղում, 18.06.1977:
25. Նույն տեղում, 22.07.1978:
26. Նույն տեղում:
27. Նույն տեղում, 7.06.1976:
28. مد الحبوة،، بيروت، ١٩٧٨ /٩/٤
29. Նույն տեղում, 11.09.1978:
30. Նույն տեղում:
31. Ն. Գովհաննիսյան, էջ 35:
32. «Կանչ», 16.09.1978:
33. صالح زهر الدين، الدّرين شعب وقضية، ص ٢٥٣

34. «Կանչ», 14.10.1978:
35. Նույն տեղում:
36. Նույն տեղում, 27.12.1980:
37. Նույն տեղում, 21.10.1978:
38. ١٩٧٨ / ١٠ / ٢٩ «*الدمل*»
39. ١٩٧٨ / ١٠ / ٢٩ «*الدمل*» یروت
40. صالح زهر الدين، الکرمن شعب وقية ام ٢٤
41. «Համառոտ պատկեր լիբանանահայության տագնապին և վերականգնումի կամքին ու ջանքին», Անթիլիաս, 1978 թ., էջ 6:
42. «Կանչ», 11.11.1978:
43. «Համառոտ պատկեր լիբանանահայության...», էջ 34:
44. Նույն տեղում:
45. Նույն տեղում, էջ 9:
46. Ս. Յ. Վարժապետյան, Հայերը Լիբանանի մեջ, Բ բաժին, էջ 356:
47. «Կանչ», 4.11.1978:
48. «Ազդակ», 15.11.1978, «Կանչ», 18.11.1978:
49. Նույն տեղում, 13.11.1978:
50. «Սովետական Հայաստան», 24.11.1978:
51. «Կանչ», 25.11.1978:
52. «Համառոտ պատկեր լիբանանահայության...», էջ 43, «Կանչ», 18.11.1979:
53. «Կանչ», 4.11.1978:
54. Նույն տեղում, 25.11.1978:
55. Ս. Յ. Վարժապետյան, Հայերը Լիբանանի մեջ, Գ բաժին, էջ 367:
56. «Չարքոնք», 2.6.1979:
57. ١٩٧٩ / ١٠ / ١٦ «*النوار*» یروت
58. Նույն տեղում:
59. «Կանչ», 6.10.1979:
60. Նույն տեղում, 15.09.1979:
61. Նույն տեղում:
62. Նույն տեղում:
63. ١٩٧٩ / ٩ / ٢٤ «*السفير*» یروت
64. Ն. Հովհաննիսյան, Լիբանանյան ճգնաժամը..., էջ 73:

ՎԵՐՋԱՄԱՆ

1. Ժ. Դանիելյան, Լիբանանահայ տպագրությունը պատերազմի տարիներում, 1975-1984, Բեյրութ, 1986, էջ 6:
2. «Հայրենիք», Բոստոն, 11.01.1983:
3. «Արարատ», 8.08.1986:
4. «Հայաստանի Հանրապետություն», Երևան, 22.11.1999:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՌԱՋԱՄԱՆ

5

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

Լիբանանի հայաբնակ կենտրոնները
և հայ համայնքի թվաքանակը

13

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

Լիբանանի հայ համայնքի ընկերային-տնտեսական
և իրավական վիճակը

Ա. Քաղաքաբնակ հայ աշխատավորների
ընկերային-տնտեսական դրությունը

23

Բ. Լիբանանի հայ գյուղացիությունը

37

Գ. Լիբանանի Ազգային իշխանությունը,
նրա գործունեությունը և հայ համայնքի
իրավական դրությունը

45

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

1975 թ. քաղաքացիական պատերազմը
Լիբանանում և հայ համայնքը

53

ՎԵՐՋԱՄԱՆ

91

Ծանոթագրություններ

94

ՆՈՒԲԱՐ ՏՐՈՒՍԻ ՉԱԼԵՄԻԱՆ

*Լիբանանի հայ համայնքը երկրի
սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական կյանքում*

(1970-ական թթ.)

(Ուսումնասիրություն)

Nubar D. CHALEMIAN

*The Armenian community in Lebanon
in social-economic and political life of the country*

(in seventies)

(Study)

Հրատ. խմբագիր՝ Միքայել ՄԻՐԻՋԱՆՅԱՆ
Ձևավորումը՝ Պետրոս ՎԱՐԴԱՆՅԱՆԻ
Սրբագրումը՝ Նարինե ՍԱՆՈՅԱՆԻ
Մուտքագրումը՝ Անուշ ՄԱՐՈՒԽՅԱՆԻ
Անահիտ ՍՈՒՐԱՂՅԱՆԻ

ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՖՈՆԴ
Երևան, Գր. Լուսավորչի 15

«ԻՐԱՎՈՒՆՔ» տպագրատուն
Երևան, Արշակունյաց 2

9(47.925)
9-15

h2

Նուբար ՉԱԼԸՄՅԱԼՆՆ ավարտել է Երևանի պետական համալսարանի արևելագիտության ֆակուլտետը գերազանցությամբ: Մասնագիտությամբ արևելագետ պատմաբան է: Ասպիրանտուրան անցել է Հայաստանի գիտությունների ազգային ակադեմիայի Արևելագիտության ինստիտուտում:

1982 թ. պաշտպանել է թեկնածուական ատենախոսությունը՝ նվիրված միջարաբական հարաբերությունների խնդիրներին:

1978-1985 թթ. գործուղվել է Լիբիա և Սիրիա:

Հեղինակ է գիտական հոդվածների, հանդես է եկել գիտական զեկուցումներով ԱՄՆ-ում:

1985-1991 թթ. աշխատել է գիտությունների ազգային ակադեմիայի Սփյուռքահայ համայնքների պատմության և մշակույթի բաժնում, զբաղվել հայ սփյուռքի խնդիրներով:

1991-1992 թթ. աշխատել է Հայաստանի արտաքին գործերի նախարարությունում, իսկ այնուհետև՝ 1992 թվականից ՀՀ-ում Չինաստանի ժողովրդական Հանրապետության դեսպանատանը:

Դասախոսում է Երևանի պետական համալսարանի միջազգային հարաբերությունների ֆակուլտետում: